

Werkdocument

No 89

Omgevingsscenario's Lange Termijn Verkenning 1995 - 2020

Centraal Planbureau, Den Haag, december 1996

Centraal Planbureau
Van Stolkweg 14
Postbus 80510
2508 GM Den Haag

Telefoon (070) 338 33 80
Telefax (070) 338 33 50

ISBN 90 563 5076 5

TEN GELEIDE

In samenwerking met andere onderzoeksinstituten maakt het CPB momenteel een nieuwe *lange termijnverkenning voor de periode 1995-2020*. Deze studie, verder aangeduid als *LT-97*, concentreert zich op vier kernthema's: milieu, mobiliteit, ruimte en energie. Het doel van de *LT-97* is in de eerste plaats het analyseren van knelpunten die bij een voortgaande economische groei op deze terreinen zullen optreden, gegeven demografische ontwikkelingen en het vastgestelde beleid. Vervolgens zullen de effecten van beleidsalternatieven, gericht op het verminderen dan wel wegnemen van deze knelpunten worden geanalyseerd. De nadruk zal daarbij liggen op het aangeven en analyseren van beleidsmogelijkheden op hoofdlijnen.

Dit werkdocument is een voorstudie en beschrijft uitsluitend de omgevingsscenario's, waarmee in een volgend stadium de knelpunten in beeld worden gebracht. Deze beschrijving betreft zowel de algemene scenario-karakteristieken als de kwantitatieve uitwerking. Medio 1997 is de eindpublicatie gepland van de volledige studie.

Door velen op het CPB is een bijdrage geleverd aan het maken van de omgevingsscenario's en de samenstelling van dit werkdocument. Dank is ook verschuldigd aan onze partners Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM), Rijksplanologische Dienst (RPD), Adviesdienst Verkeer en Vervoer (AVV), Energieonderzoek Centrum Nederland (ECN) en de studiediensten van het Gemeentelijk Havenbedrijf Rotterdam en de Rijksluchtvaartdienst. Daarnaast is voor de demografische ontwikkeling in de scenario's gebruik gemaakt van een samenwerkingsverband tussen CBS en CPB. De verantwoordelijkheid voor het opstellen van de omgevingsscenario's ligt bij het CPB.

De leiding van het *LT-97* project is in handen van P.J.C.M. van den Berg en C.A. Burk. De eindredactie van dit werkdocument is verzorgd door F.W. Suijker en M.W.A.M. Vromans.

F.J.H. Don
directeur

INHOUDSOPGAVE	Blz.
Samenvatting	5
I. Inleiding	8
II. De scenario's in vogelvlucht	15
II.1 Divided Europe	15
II.1.1 Scenario-karakteristieken	15
II.1.2 Het kwantitatieve beeld	19
II.2 European Coordination	21
II.2.1 Scenario-karakteristieken	21
II.2.2 Het kwantitatieve beeld	27
II.3 Global Competition	28
II.3.1 Scenario-karakteristieken	28
II.3.2 Het kwantitatieve beeld	35
II.4 De scenario's in onderling perspectief	36
III. Nadere uitwerking scenariobeelden	43
III.1 Internationale beeld	43
III.1.1 Bruto binnenlands product en wereldhandel	43
III.1.2 Invoerprijzen	46
III.2 Demografie, opleiding en arbeidsaanbod	48
III.2.1 Bevolking	48
III.2.2 Huishoudens	51
III.2.3 Onderwijsparticipatie	54
III.2.4 Opleidingsniveau potentiële beroepsbevolking	56
III.2.5 Arbeidsparticipatie en beroepsbevolking	56
III.3 Consumptie, uitvoer en productie	63
III.3.1 Particuliere consumptie	63
III.3.2 Uitvoer en productie	67
III.4 Arbeidsmarkt	78
III.5 Collectieve sector en pensioenen	83
III.6 Sectorale ontwikkelingen	88
III.6.1 De landbouw	88
III.6.2 De industrie	95
III.6.3 De tertiaire dienstensector	100
III.6.3.1 Omgevingsfactoren	100
III.6.3.2 Productie en werkgelegenheid	104
III.6.3.3 Ontwikkelingen per bedrijfstak	107
III.6.3.4 De tertiaire sector en milieu, mobiliteit en ruimte	111
Literatuur	113
Appendix A Kengetallen per bedrijfstak	115
Appendix B Prijsconcurrentiepositie en exportprestatie grote regio's	126

Samenvatting

1. In samenwerking met andere onderzoeksinstituten maakt het CPB momenteel een nieuwe *lange termijnverkenning voor de periode 1995-2020*. Deze verkenning, verder aangeduid als *LT-97*, concentreert zich op vier kernthema's: milieu, mobiliteit, ruimte en energie. Het doel van de *LT-97* is in de eerste plaats het analyseren van knelpunten die bij een voortgaande economische groei op deze terreinen zullen optreden, gegeven demografische ontwikkelingen en het vastgestelde beleid. Vervolgens zullen de effecten van beleidsalternatieven, gericht op het verminderen dan wel wegnemen van deze knelpunten worden geanalyseerd. De nadruk zal daarbij liggen op het aangeven en analyseren van beleidsmogelijkheden op hoofdlijnen. Dit werkdocument is een voorstudie en beschrijft uitsluitend de omgevingsscenario's, waarmee de knelpunten in beeld worden gebracht. Deze beschrijving betreft zowel de algemene scenario-karakteristieken als de kwantitatieve uitwerking. De eindpublicatie van de volledige *LT-97* studie is medio 1997 gepland.

2. Gegeven de grote onzekerheden, waarmee lange termijn ontwikkelingen zijn omgeven, is gekozen voor de uitwerking van drie scenario's: *Divided Europe*, *European Coordination en Global Competition*. Op het terrein van de kernthema's wordt een vijftal belangrijke determinanten ofwel drijvende krachten onderscheiden: internationale economisch-politieke ontwikkelingen, demografie, sociaal-culturele factoren, technologie en economie. Het tempo en de uitwerking van de algemene trends verschillen per scenario. Hierdoor ontstaat de noodzakelijke bandbreedte tussen de scenario's.

3. De *eerste fase* van de *LT-97* studie start met het maken van *omgevingsscenario's* waarmee de knelpunten op het terrein van de kernthema's in kaart kunnen worden gebracht. Deze omgevingsscenario's zijn nu gereed. De tweede stap in de eerste fase betreft een vertaalslag om te bepalen wat de geschetste sectorale economische ontwikkelingen betekenen voor de benodigde infrastructuur, het ruimtegebruik, de energievraag en het milieu. Deze stap wordt momenteel gezet. Confrontatie van de vraag naar infrastructuur en naar locaties voor wonen, werken, etc. met het aanbod zoals dat volgt uit vastgesteld beleid, en van emissies van schadelijke stoffen met doelstellingen hieromtrent geeft inzicht in beleidsopgaven en knelpunten op het terrein van de kernthema's. In de *tweede fase* van de *LT-97* worden op hoofdlijnen beleidsalternatieven aangegeven om de geconstateerde knelpunten te verminderen of weg te werken. Per scenario zal een samenhangend pakket van beleidsmaatregelen worden doorgerekend, zodat *beleidsscenario's* worden verkregen. Daarnaast komen *beleidsvarianten*, los van scenario's, aan de orde.

4. De LT-97 heeft dus andere accenten dan de vorige lange termijnstudie voor Nederland, Nederland in Drievoud (NiD). De LT-97 richt zich specifiek op vier kernthema's; de collectieve sector en de problemen van de verzorgingsstaat worden in veel mindere mate uitgewerkt dan in NiD. Op terreinen als de verzorgingsstaat wordt op eenvoudige wijze een scenariospecifieke invulling gegeven zonder uitgebreide stelselwijzigingen te veronderstellen. Ten behoeve van de huidige lange termijn studie van de Nederlandse economie wordt ook geen nieuwe scenariostudie van de wereldeconomie gemaakt. In principe wordt gebruik gemaakt van de scenario's uit *Scanning the Future* (1992). Wel vindt een actualisering van sommige kwantitatieve uitgangspunten plaats (bijvoorbeeld olieprijsen, demografie, verwerking nieuwe inzichten 1990-2000 en Amerikaans en Japans groeipotentieel op lange termijn). Voorts krijgt het proces van Europese integratie meer aandacht, met name in zijn uitwerking naar de kernthema's.

5. In *Divided Europe* werkt noch het markt- noch het coördinatiemechanisme in Europa goed, en dit geldt zowel op nationaal als op internationaal niveau. Het is een scenario waarin sociaal-economische problemen niet goed worden aangepakt, laat staan worden opgelost. De Europese concurrentiepositie verslechtert en de economische groei blijft in Europa derhalve achter bij die in Noord-Amerika en Azië. In genoemde landenblokken is de economische groei wel sterk. Zwakke economische groei, trage technische ontwikkeling, weinig ontplooiingsmogelijkheden op sociaal-cultureel gebied, geringe voortgang bij het oplossen van milieuproblemen typeren Nederland en Europa.

In *Divided Europe* is in Nederland sprake van een geringe bevolkingsgroei (0,2% per jaar), een bescheiden volumestijging van het BBP, het bruto binnenlands product, (1½% per jaar), een matige toename van de arbeidsproductiviteit (1½% per jaar) en een aanhoudend hoge werkloosheid. De veranderingen in de productiestructuur zijn vanwege de bescheiden dynamiek niet groot. Waarschijnlijk zullen de knelpunten op de terreinen van de kernthema's in dit scenario met een zwakke economische groei geringer zijn dan in de andere scenario's. Beleidsmakers kunnen in dit scenario dan ook met andere vragen en uitdagingen worden geconfronteerd.

6. In *European Coordination* speelt beleidscoördinatie een belangrijke rol, ook rond de problematiek van de kernthema's. Aan solidariteit en sociale cohesie wordt groot belang gehecht. Er treedt een verdergaande Europese integratie volgens het 'meer snelheden'-model op. Mondiaal is er een zeker isolationisme tussen de grote blokken in de wereld. Vanwege minder profijt van wereldwijde specialisatie en minder vlot verlopende kennisdiffusie is de BBP-groei in de EU lager dan in *Global Competition*, maar wel sterker dan in *Divided Europe*. In *European Coordination* wordt vanuit Brussel een duidelijk Europees milieu-, vervoer- en energiebeleid gevoerd.

In *European Coordination* verdubbelt het BBP-volume van Nederland in de komende 25 jaar. Het groeipercentage (2¾% per jaar) ligt hoger dan in *Divided Europe*. In *European Coordination* neemt de bevolking het meest toe. De industrie laat in de

scenarioperiode een duidelijk hogere groei zien dan in de afgelopen twintig jaar. De groeiversnelling van de tertiaire dienstensector is geringer.

7. De nadruk in *Global Competition* ligt op een zeer dynamische technologische ontwikkeling, sterke internationalisering en een grote rol voor het marktmechanisme. Het is het scenario met de hoogste economische groei in Europa en Nederland. Op EU-niveau geldt het model van Europa à la carte. Liberalisatie, deregulering en felle (inter)nationale concurrentie leiden tot een sterke economische dynamiek. *Global Competition* is een scenario voor de sterken (survival of the fittest) met krachtige individualiseringstendensen. De verzorgingsstaat wordt soberder ingericht, maar de uitvoering van klassieke overheidstaken op het terrein van onderwijs, infrastructuur en openbaar bestuur krijgt meer accent. Tevens ziet de overheid het bewaken van een goede marktwerking als een voorname taak.

Global Competition kent voor Nederland de hoogste economische groei (3¼% BBP-groei), de meest dynamische productiviteitsontwikkeling en ook de grootste stijging van de beroepsbevolking. In *de kennisintensieve economie* groeit de tertiaire dienstensector sterker dan de industrie.

8. In alle scenario's vlakt de *bevolkingsgroei* af en is er sprake van een verdergaande vergrijzing. Hierdoor zwakt ook de groei van de potentiële beroepsbevolking af. Dit geldt minder voor het arbeidsaanbod naarmate de arbeidsparticipatie van vrouwen verder stijgt en de stijging van het WAO-volume wordt beteugeld.

9. Zowel om demografische redenen als vanwege sociaal-culturele factoren vermindert ook het groeitempo van het aantal huishoudens. Niettemin bedraagt de *uitbreidingsbehoefte aan woningen* in de scenario's nog tussen 1,15 en 1,75 mln.

10. Door onder meer rekening te houden met productupgrading, dematerialisatie-, substitutie- en verzadigingsprocessen en een toenemend aandeel van de secundaire productie (recycling) wordt inzicht verkregen in de ontwikkeling van de fysieke productie van de *industrie*. De fysieke productie geeft het beste aanknopingspunt voor de inschatting van milieugevolgen, energieverbruik, transportstromen en ruimtebeslag. De volumegroei van de bruto productie van de basisindustrieën is in *Global Competition* het sterkst en in *Divided Europe* het laagst. De fysieke belasting volgt als resultante van de groei van de bruto productie en upgrading. De ontwikkeling van de technologie, in het bijzonder de informatietechnologie, ontwikkelt zich in *Global Competition* zeer krachtig, zodat de upgrading daar het grootst is. De groei van de fysieke belasting door de basisindustrie verschilt hierdoor minder tussen de scenario's dan het groeitempo van de bruto productie.

I. Inleiding

Aanleiding LT-97

In een klein, dichtbevolkt land als Nederland zijn de onderwerpen economische groei, demografie, ruimtegebruik, milieu en mobiliteit nauw met elkaar verbonden. Deze onderwerpen nopen tot strategische beleidskeuzes en staan daarom vrijwel voortdurend hoog op de politieke agenda. Zo is in het afgelopen jaar duidelijk geworden dat er op het gebied van de thema's milieu, ruimte, energie en mobiliteit talrijke plannen bestaan tot actualisering van bestaande beleidsnota's respectievelijk nieuwe lange termijnverkenningen dan wel nieuwe beleidsnota's.¹ In dit verband kunnen onder meer worden genoemd de inmiddels verschenen Derde Energienota ('95), de actualisatie VINEX (december '96), de nota Milieu en Economie (voorjaar '97), Milieuverkenning-4 en Natuurverkenning '97 (zomer '97), Nederland 2030, Verkenning Ruimtelijke Perspectieven (zomer '97), NMP-3 (najaar '97), de nota Milieu en Ruimte (najaar '97). Ook in het kabinet wordt gediscussieerd over de toekomstige ruimtelijke inrichting van Nederland.

Voor een efficiënte maatschappelijke discussie in het kader van bovenbedoelde nota's is het, naar het inzicht van het CPB, van belang dat teruggегреpen kan worden op een basisrapport, waarin - binnen het kader van uniforme omgevingsscenario's - de samenhang tussen de genoemde thema's en de beleidseffectiviteit op hoofdlijnen worden behandeld. Dit leidt tot de gedachte om, mede als actualisering van de lange termijnstudie 'Nederland in Drievoud' (1992), in 1997 zo'n soort basisrapport, uit te brengen. Deze studie, de Lange Termijn Verkenning 1997, wordt verder aangeduid als LT-97. Gezien de expertise met betrekking tot de verschillende kernthema's zal dit rapport een co-productie zijn van Centraal Planbureau, Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, Rijksplanologische Dienst, Adviesdienst Verkeer en Vervoer en Energieonderzoek Centrum Nederland. Daarnaast wordt voor demografische scenario's gebruik gemaakt van een samenwerkingsverband tussen het CBS en het CPB. Ten aanzien van de analyses rond de mainports wordt samengewerkt met studie-afdelingen van het Gemeentelijk Havenbedrijf Rotterdam respectievelijk de Rijksluchtvaartdienst. In het vervolg van deze inleiding zal nader worden ingegaan op het doel en de opzet van de LT-97.

Doel LT-97

Als basisrapport voor nieuwe (beleids)nota's concentreert de LT-97 zich op vier kernthema's: milieu, mobiliteit, ruimte en energie. Het doel is in de eerste plaats het analyseren van knelpunten die zich bij een voortgaande economische groei op deze terreinen zullen manifesteren, gegeven demografische ontwikkelingen en een

¹ De verkenningen worden daarbij gemaakt ter voorbereiding van een aantal nota's.

beleidsinzet, die is gebaseerd op bestaande min of meer ‘harde’ beleidsvoornemens. Vervolgens zullen de effecten van beleidsvarianten, gericht op het wegnemen van de problemen die deze knelpunten veroorzaken, worden geanalyseerd. De nadruk zal daarbij liggen op het aangeven en analyseren van beleidsmogelijkheden op hoofdlijnen.

De bedoeling van de LT-97 is dus te inventariseren wat de beleidsopgave is om tot een meer duurzame economische ontwikkeling te komen en langs deze weg een bijdrage te leveren aan de maatschappelijke discussie. Ter vervulling van zijn beoogde functie wordt in de LT-97 gekozen voor een analytische aanpak. In zo’n aanpak spelen twee elementen een bijzondere rol: de internationale omgeving waarin de ontwikkelingen in Nederland zich afspelen en de samenhangen die er tussen de kernthema’s bestaan, mede via gezamenlijke determinanten.

Opzet LT-97

Lange termijn ontwikkelingen zijn omgeven met grote onzekerheden. Lange termijn studies dienen naar de mening van het CPB aan de fundamentele onzekerheid over de toekomst recht te doen door meerdere alternatieve toekomstbeelden of scenario’s uit te werken. Gegeven de grote onzekerheden zijn er in principe zeer veel scenario’s denkbaar. Om praktische redenen is gekozen voor de uitwerking van drie scenario’s, net zoals in de vorige lange termijn studie. De uitdaging is om drie even plausibele scenario’s te ontwerpen, die een voor het beleid relevante bandbreedte leveren ten aanzien van de (potentiële) omvang van knelpunten.

Essentieel voor de studie is dat de samenhangen die er tussen de kernthema’s bestaan, mede via gezamenlijke determinanten, goed in beeld worden gebracht.² In relatie tot de kernthema’s kan het economisch proces bijvoorbeeld in belangrijke mate worden gekarakteriseerd met de trefwoorden ‘fysieke omzetting’ en ‘verplaatsing’. Fysieke omzetting duidt op het transformeren van grondstoffen in halffabrikaten en eindproducten. Verplaatsing houdt om te beginnen in het vervoeren van grondstoffen, halffabrikaten en eindproducten naar de plaats van productie respectievelijk de afzetmarkt. Maar ook valt hieronder het woon-werkverkeer, het recreatieve verkeer en de verplaatsing van de consument naar de leverancier. Fysieke omzetting en verplaatsing gaan beide gepaard met ruimte- en milieubeslag. De schaal waarop veel van deze processen zich voordoen, hangt sterk samen met de omvang van de bevolking. Omgekeerd geldt ook dat de richting waarin de economie zich ontwikkelt, mede wordt bepaald door de manier waarop de maatschappij omgaat met problemen op het terrein van milieu, mobiliteit, ruimte en energie.

Op het terrein van de kernthema’s wordt een vijftal belangrijke determinanten ofwel drijvende krachten onderscheiden:

- internationale economisch-politieke ontwikkelingen,

² In de eindpublicatie over de LT-97 zal het gehanteerde analytisch kader uitvoeriger aan de orde komen.

- demografie,
- sociaal-culturele factoren,
- technologie,
- economie.

Niet alleen zijn deze determinanten van grote invloed op de kernthema's, ze hangen ook onderling samen. Ten aanzien van deze determinanten kunnen algemene trends worden aangegeven. Zo zal wat betreft internationale ontwikkelingen de globalisering zich, mede onder invloed van de informatietechnologie (IT), voortzetten. De toepassing van de informatietechnologie is ook van invloed op de sociaal-culturele ontwikkeling en op de economische sectorstructuur. In een aantal Westeuropese landen maar ook in Japan zal de vergrijzing sterker worden in de scenarioperiode. Op het terrein van de technologische ontwikkeling zal, naast en in combinatie met informatietechnologie, toepassing van nieuwe materialen een belangrijk terrein van vooruitgang zijn. In het algemeen, maar ook in Nederland, zal het opleidingsniveau toenemen. De economie zal daarmee kennisintensiever worden. De arbeidsparticipatie van vrouwen zal verder stijgen.

Het tempo en de uitwerking van de algemene trends verschillen per scenario. Hierdoor ontstaat de noodzakelijke bandbreedte tussen de scenario's. De invulling van de scenario's komt in de volgende paragraaf aan de orde. Deze invulling hangt ondermeer af van de wijze waarop de grote economische regio's inspelen op hun sterke en zwakke punten. Daarbij vindt de invulling van de eerder onderscheiden drijvende krachten in onderlinge samenhang plaats. De scenario-onderstellingen zijn vanzelfsprekend doorslaggevend voor de uitkomsten. De scenario's in de LT-97 heten *Divided Europe, European Coordination en Global Competition*³.

De *eerste fase* van de LT-97 studie start met het maken van scenario's waarmee de knelpunten op het terrein van de kernthema's in kaart worden gebracht. Bij de kwantificering van deze *omgevingsscenario's* worden scenariospecifieke versies⁴ van het bedrijfstackenmodel Athena als hulpmiddel gebruikt. Tezamen met verschillende sectorale toekomstbeelden levert dit de ontwikkeling van het consumptiepatroon en de sectorstructuur. Hierbij wordt impliciet verondersteld dat het aanbod van infrastructuur, locaties en milieuruimte even accommoderend is voor de vraag als in het verleden. Op overige beleidsterreinen (bijvoorbeeld sociale zekerheid) wordt op eenvoudige wijze een scenariospecifieke invulling gegeven zonder uitgebreide stelselwijzigingen te veronderstellen. De omgevingsscenario's zijn inmiddels gereed. Dit werkdocument

³ In dit werkdocument worden de scenario's ook wel aangeduid als DE, EC respectievelijk GC.

⁴ De belangrijkste verschillen tussen deze versies betreffen de mate van marktwerking. In GC reageren goederenmarkten en de arbeidsmarkt het krachtigst op veranderingen in prijzen en lonen.

beschrijft deze scenario's, zowel de algemene karakteristieken als de kwantitatieve uitwerking.

Deze uitkomsten dienen vervolgens als input voor een groot aantal specifieke modellen die bepaalde facetten scenario-specifiek in beeld brengen. Het gaat hierbij om modellen op het gebied van mobiliteit, verbruik van energie en andere grondstoffen, milieubelasting, regionale ontwikkelingen, etc.. Veelal worden de berekeningen met deze modellen uitgevoerd door de partnerinstituten. Kortom, de tweede stap in de eerste fase betreft een vertaalslag om te bepalen wat de geschetste sectorale ontwikkelingen betekenen voor de benodigde infrastructuur, het ruimtegebruik, de energievraag en het milieu. Deze stap wordt momenteel gezet. Confrontatie van de vraag naar infrastructuur en locaties voor wonen, werken, etc. met het aanbod zoals dat volgt uit vastgesteld beleid⁵, en van emissies van schadelijke stoffen met doelstellingen hieromtrent geeft inzicht in beleidsopgaven en knelpunten op het terrein van de kernthema's. Daarbij is sprake van een knelpunt wanneer op een (deel)terrein een beleidsopgave niet haalbaar is gegeven andere beleidsopgaven. Noodzakelijke afwegingen tussen verschillende doelstellingen worden daardoor in kaart gebracht.

Zo moet bijvoorbeeld de woningbehoefte die uit het Athenamodel volgt, worden vertaald naar vraag naar woonlocaties. Deze vraag kan vervolgens worden geconfronteerd met het aanbod van bouwgrond voor huizen zoals dat voor de toekomst is vastgesteld in de VINEX. Wanneer de vraag groter is dan het aanbod wordt inzicht verkregen in de beleidsopgave op het terrein van de woningbouwlocaties. Wanneer bovendien de verschillende ruimteclaims uit hoofde van wonen, werken, mobiliteit, recreëren, etc. het fysieke aanbod overtreffen wordt het ruimtelijke knelpunt in beeld gebracht.

Om voldoende recht te doen aan de eigen karakteristieken van de verschillende kernthema's en het grote aantal beschikbare beleidsinstrumenten zal in de *tweede fase* van de LT-97 studie een aantal *varianten* per kernthema worden uitgewerkt. Kenmerkend voor een variant is de partiële uitwerking. Dat wil zeggen: niet alle doorwerkingen zullen tot in detail in de beschouwing worden betrokken, respectievelijk worden doorgerekend. De mogelijke invloeden op het terrein van de andere thema's worden bij een variant alleen op schetsmatige wijze aangegeven. Die schetsmatige uitwerking kan zowel kwalitatieve als kwantitatieve elementen bevatten. In dit kader is ook het analyseren van de effectiviteit van voorhanden soorten beleidsinstrumenten van belang. Daarbij kan gedacht worden aan heffingen en subsidies, infrastructurele investeringen en regelgeving.

⁵ In deze berekeningen wordt dus **niet** verondersteld dat het aanbod accommoderend is ten opzichte van de vraag.

Scanning the Future

De in Scanning the Future (1992) gepresenteerde scenario's voor de wereldeconomie lijken in grote lijnen nog steeds adequaat in te spelen op de sterke en zwakke punten van de grote regio's in de wereld. Tevens worden in genoemde studie drie perspectieven op economische ontwikkeling onderscheiden, het Evenwichtsperspectief, het Coördinatieperspectief en het Vrije-markt-perspectief.

Tegen de achtergrond van een aantal mondiale trends spelen regio's in de scenario's op verschillende wijze in op hun sterke en zwakke punten. In elk scenario is een ander perspectief dominant. Zo is in European Renaissance het coördinatieperspectief dominant. Europa ontwikkelt zich in dit scenario dan ook relatief gunstig, omdat samenwerking op sociaal-economisch gebied een sterk punt in Europa is. De Verenigde Staten zijn daarentegen niet in staat deze samenwerking goed te organiseren, zodat niet adequaat wordt ingespeeld op zwakke punten als de matige kwaliteit van het onderwijs en van de infrastructuur en de economische ontwikkeling achterblijft.

In Global Shift, waarin het Vrije-markt-perspectief meer accent krijgt, scoort de Verenigde Staten juist goed, omdat de grootste kracht van de Verenigde Staten juist schuilt in creatief ondernemerschap, sterke concurrentie en krachtige incentive-structuren.

De krachtige, multipolaire economische groei in Balanced Growth is gebaseerd op een combinatie van sterke elementen uit het Vrije Markt-perspectief, het Evenwichtsperspectief en het Coördinatieperspectief. Vanuit het Vrije Markt-perspectief worden de voorwaarden vervuld om tot een sterke technologische dynamiek te komen, tot competitieve marktstructuren en tot een open en geliberaliseerd systeem van internationale handel. West-Europa versterkt zijn incentive structuren en Japan stelt de binnenlandse sectoren van zijn economie open voor

Daarnaast zal per scenario ook een samenhangend *pakket van beleidsmaatregelen* worden bepaald ter oplossing dan wel vermindering van de geconstateerde knelpunten op het terrein van alle kernthema's. Het gaat daarbij primair om het aangeven van oplossingsrichtingen (hoofdpijnen van het beleid). Deze beleidspakketten zullen zoveel mogelijk integraal worden geanalyseerd. De omgevingsscenario's met de geschetste knelpunten gaan dan - wat Nederlands beleid betreft - over in beleidsscenario's (d.w.z. omgevingsscenario's inclusief nationale beleidsreacties op het gebied van de kernthema's).

De combinatie van scenario's en varianten beoogt op een efficiënte en transparante manier de hoofdpijnen van de problematiek met betrekking tot de kernthema's in beeld te brengen.

LT-97 en Nederland in Drievoud

Evenals Nederland in Drievoud (NiD) bevat de LT-97 drie scenario's. Echter, de aanpak in de LT-97 onderscheidt zich van die in Nederland in Drievoud doordat tegen de achtergrond van een scenariospecifieke invulling van algemene trends nu eerst omgevingsscenario's worden opgesteld om knelpunten in beeld te brengen en vervolgens pas nieuw beleid wordt toegevoegd. De scenario's in NiD bevatten gelijktijdig zowel een scenariospecifieke invulling van de algemene trends als van nieuw beleid.

Voorts heeft de LT-97 andere accenten dan NiD. De LT-97 richt zich specifiek op vier kernthema's; de collectieve sector en de problemen van de verzorgingsstaat worden in veel mindere mate uitgewerkt dan in NiD.

Ten behoeve van de huidige lange termijn studie van de Nederlandse economie wordt ook geen nieuwe scenariostudie van de wereldeconomie gemaakt. In principe wordt gebruik gemaakt van de scenario's uit *Scanning the Future* (1992)⁶. Wel vindt een actualisering van sommige kwantitatieve uitgangspunten plaats (bijvoorbeeld oliepijzen, demografie, verwerking nieuwe inzichten 1990-2000 en Amerikaans en Japans groeipotentieel op lange termijn). Voorts krijgt het proces van Europese integratie meer aandacht, met name in zijn uitwerking naar de kernthema's.

Planning LT-97 en inhoud werkdocument

De analyses en berekeningen voor de LT-97 kunnen dus ruwweg in twee volgtijdelijke fasen worden verdeeld. De eerste fase betreft een knelpuntenanalyse.

⁶ De buitenlandse omgevingsscenario's die horen bij *Global Competition* en *European Coordination*, sluiten voor een groot deel aan bij *Balanced Growth* respectievelijk *European Renaissance* uit *Scanning the Future*. Aan het buitenlandbeeld van *Divided Europe* ligt *Global Shift* ten grondslag, maar dan zonder de scherpe omslag in Europa halverwege de scenarioperiode. Belangrijk voor de kernthema's is dat in de huidige scenario's de energieprijzen veel lager zijn dan in *Scanning the Future*.

Zijn de knelpunten per kernthema vastgesteld dan volgt de tweede fase van de LT-97: het aangeven van beleidsalternatieven op hoofdlijnen om de geconstateerde knelpunten te verminderen of weg te werken. Per scenario zal een samenhangend pakket van beleidsmaatregelen worden doorgerekend. Daarnaast komen beleidsvarianten, los van scenario's, aan de orde. Knelpuntenanalyse, beleidsscenario's en varianten monden uit in een publicatie die medio 1997 is gepland.

Dit werkdocument is een voorstudie en beschrijft uitsluitend de omgevingsscenario's, die momenteel gebruikt worden om de knelpunten op het gebied van milieu, mobiliteit, ruimte en energie in beeld te brengen. In de volgende paragraaf passeren de scenario's afzonderlijk in vogelvlucht de revue. Daarna wordt een aantal aspecten van de kwantitatieve scenariobeelden nader toegelicht zoals internationale economische ontwikkelingen, de demografie, de Nederlandse economische ontwikkeling en ontwikkelingen per sector.

II. De scenario's in vogelvlucht

II.1 Divided Europe

II.1.1 Scenario-karakteristieken

Algemeen

In dit scenario werkt noch het markt- noch het coördinatiemechanisme in Europa goed, en dit geldt zowel op nationaal als op internationaal niveau. Sociaal-economische problemen worden niet goed aangepakt, laat staan opgelost. De Europese concurrentiepositie verslechtert en de economische groei blijft in Europa dus achter bij die in Noord-Amerika en Azië. In genoemde landenblokken is de economische groei wel sterk vanwege een zeer dynamisch technologische ontwikkeling, liberalisering en sterke concurrentie.

Europa slaagt er niet in bij deze dynamische ontwikkeling in de geest van het vrije markt perspectief aan te sluiten. Zwakke economische groei, trage technische ontwikkeling, weinig ontplooiingsmogelijkheden op sociaal-cultureel gebied, geringe voortgang bij het oplossen van milieuproblemen typeren Europa. Tevens wordt weinig voortgang geboekt bij de verdere ontwikkeling van de interne markt, van de EMU en van een politieke unie. Antagonisme en nationalistische gevoelens spelen een sterke rol.

Ook in Nederland ontwikkelen zich zowel het kennispotentieel als de benutting daarvan zwak. Het consumptie- noch het productiepatroon vertonen bijzondere karakteristieken ten opzichte van de huidige situatie. Kortom, de structurele veranderingen zijn vanwege de bescheiden dynamiek niet groot.

De ongunstige situatie op de arbeidsmarkt vormt een rem op de migratie, waardoor de toename van de Nederlandse bevolking in Divided Europe maar gering is. In dit scenario wordt derhalve in Nederland een lage economische groei gecombineerd met een lage bevolkingsgroei.

Internationale economisch-politieke ontwikkelingen

Wat de Europese samenwerking betreft geldt in Divided Europe, evenals in de andere scenario's, een vorm van flexibele integratie. In Divided Europe neemt deze de gedaante aan van wisselende coalities tussen EU-leden. Deze coalities staan per onderwerp min of meer tegenover elkaar. Onenigheid op hoofdlijnen over de verdere voortgang van de Europese integratie, versterking van nationalistische gevoelens, maar ook interne nationale verdeeldheid over het te voeren beleid vormen aldus de basisingrediënten die een succesvolle economische politiek in Europa in de weg staan. Daarentegen boeken Noord-Amerika en Azië juist succes op dit vlak. Het vrije markt perspectief en een krachtige technologische groei zorgen in die gebieden voor een zeer dynamische economische ontwikkeling waarin creatieve destructie een hoofdrol speelt.

Het gevolg van de geschetste gang van zaken is dat Europa de concurrentiestrijd met Noord-Amerika en Azië verliest. Ten dele werkt dit verlies bovendien zelfversterkend omdat de groei in Noord-Amerika en Azië ook investeringen uit Europa aantrekt, terwijl Europa juist een minder aantrekkelijk gebied voor buitenlandse investeerders wordt. Het zwaartepunt van de mondiale economische groei ligt dus duidelijk niet in Europa in dit scenario. Temeer niet, omdat Midden- en Oost-Europa er ook niet in slagen (spoedig) een gezond economisch-politiek klimaat tot stand te brengen.

Toch is het niet alles somberheid wat de klok slaat. Op economisch gebied blijft West-Europa weliswaar achter bij Noord-Amerika en Azië maar er vindt voortgaande BBP-groei plaats. Deze wordt onder meer mogelijk gemaakt door een stijgend opleidingsniveau en voortgaande technische ontwikkeling, waarbij toch enigszins kan worden geprofiteerd van de gang van zaken in Noord-Amerika en Azië. Ook biedt de economische groei in die gebieden afzetmogelijkheden voor Europese bedrijven, zelfs bij een in het algemeen verre van optimale concurrentiepositie.

Maar overheersend blijft toch het beeld dat voor Europa het economisch-politieke klimaat in dit scenario niet gunstig is voor het oplossen van structurele kwesties zoals de werkloosheid en de milieuproblematiek.

Sociaal-culturele factoren

Sociaal-culturele ontwikkelingen in Europa staan sterk onder invloed van de zwakke economische groei en de verdeeldheid en belangentegenstellingen die hieraan ten grondslag liggen. Ontplooiingsmogelijkheden op sociaal-cultureel terrein worden hierdoor geremd.

Consumptiepatroon en leefstijl worden niet gekenmerkt door identificatie met 'wereldburger' of 'Europees' burger. Voor zover identificatie met regionale of nationale gevoelens een rol speelt is dit eerder het gevolg van 'het zich afzetten tegen de ander' dan van positieve identificatie met eigen waarden.

In Divided Europe wijken consumptiepatroon en leefstijl het minst af van de huidige situatie. Enkele algemene trends zoals voortschrijding van informatietechnologie en verhoging van het opleidingsniveau, alsmede een stijging van het reëel inkomen per hoofd, zorgen wel voor enige verandering.

Technologische ontwikkeling

Zowel het kennispotentieel als de benutting daarvan ontwikkelen zich zwak. Het aantal werkenden in de kennisindustrie groeit maar beperkt, en de efficiency en de kennispil-lers liggen eveneens op een niet zo hoog niveau. Het sociaal-politieke en economische klimaat is voor beide in dit scenario ongunstig. Het accent bij de toepassingsgebieden verschilt in Divided Europe ook weinig van de huidige situatie. De algemene trends volgend zullen wel vorderingen worden gemaakt bij toepassing van informatie- en biotechnologie, en van nieuwe materialen.

De economische ontwikkeling

Het consumptiepatroon wordt in dit scenario in de eerste plaats bepaald door een ten opzichte van de andere scenario's geringere stijging van de reële inkomens. De beperkte koopkrachtgroei levert minder ruimte voor 'kwaliteitsconsumptie'; 'kwaliteit', 'luxe', of 'imago' - in welke vorm dan ook - krijgen dus weinig accent. Wel zullen toenemende penetratie van informatietechnologie en stijgend opleidingsniveau ook in dit scenario het consumptiepatroon beïnvloeden.

Het Europese landbouwbeleid is in dit scenario naar binnen gekeerd. In het zoeken naar oplossingen bij overproductie wordt niet zozeer gekozen voor een verlaging van de (reële) prijzen als wel voor een direct ingrijpen in de omvang van de productie of de in te zetten productiefactoren. De wereldmarktprijzen zijn in dit scenario relatief laag. De integratie van de Oost- en Midden-Europese landen in het Gemeenschappelijke Landbouw-Beleid verloopt stroef.

In de industrie treden in het algemeen geen grote structurele veranderingen op. Maar bedrijven en bedrijfstakken die relatief sterk georiënteerd zijn op niet-Europese markten zullen toch de gevolgen ondervinden van de dynamisch ontwikkelingen in Noord-Amerika en Azië. En hetzelfde geldt voor de Europese, en dus ook de Nederlandse, markt voorzover daar niet-Europese concurrenten actief zijn. De geschetste ontwikkelingen betekenen dat verschuivingen naar midden- en hoogwaardige activiteiten beperkt zijn. Onder invloed van verdergaande technische ontwikkeling, stijgend opleidingsniveau en voortschrijdende internationale specialisatie vinden zulke verschuivingen wel enigszins plaats, maar deze verlopen langs lijnen van geleidelijkheid.

De bouwnijverheid ondervindt in dit scenario weinig bijzondere impulsen. Matige inkomensgroei genereert weinig vraag naar bouwwerken bij consumenten, bedrijven en overheid. Stagnerende Europese integratie levert ook geen stimulans voor transnationale, infrastructurele netwerken.

De dienstensector krijgt ook in dit scenario te maken met de robuuste trend van voortschrijdende informatietechnologie. Maar deze trend is in dit scenario niet zo krachtig. De zwakke groei in de internationale handel vormt geen stimulans voor de export van de internationaal gerichte dienstensector. De mainports Rotterdam en Schiphol laten een matige expansie zien.

Vanwege de bescheiden economische groei blijft de werkloosheid hoog in dit scenario. Er bestaat geen consensus over hervormingen in het sociale zekerheidsstelsel; de koppeling van sociale uitkeringen aan de lonen blijft intact.

Divided Europe in hoofdlijnen

1. Internationaal-politiek

- *Coördinatieperspectief ineffectief*
- *Vrije markt perspectief ondervertegenwoordigd*
- *EU: verdeeldheid*

2. Technologie, kennis

- *Trage groei kennispotentieel*
- *Diffusie traag*

3. Sociaal-cultureel

- *Belangentegenstellingen*
- *Intolerantie*

4. Demografie

- *Lage migratie*
- *Bevolking 2020: 16,2 mln*

5. Economie

- *Sterke groei in Noord-Amerika, Azië*
- *BBP-groei Nederland 1½%*
- *Consumptie/productiepatroon: weinig verandering*

Demografie

In het algemeen geldt dat bij een gunstige economische ontwikkeling het geboortesaldo hoger zal liggen en de pull-factoren voor migratie groter zijn. Vanwege de bescheiden economische groei is derhalve de toename van de Nederlandse bevolking in Divided Europe gering, namelijk 0,2% gemiddeld per jaar in de periode 1995-2020. Een lage fertiliteit en levensverwachting gaan samen met een laag immigratiesaldo. De ruime arbeidsmarkt werkt remmend op de migratie. Tevens wordt het toelatingsbeleid aangescherpt: de mogelijkheden voor gezinshereniging worden o.a. beperkt. Na 2010 groeit de bevolking nog maar heel weinig en na 2020 zal de bevolkingssomvang in dit scenario zelfs teruglopen.

De ruime arbeidsmarkt leidt er eveneens toe dat de stijging van de participatiegraden van zowel mannen als vrouwen achterblijft bij die in de andere scenario's. Ook de toename van het arbeidsaanbod is derhalve in Divided Europe gering. Na 2005 daalt het arbeidsaanbod zelfs als gevolg van de vergrijzing.

II.1.2 Het kwantitatieve beeld⁷

Ten aanzien van Nederland zijn de geringe bevolkingsgroei (0,2% per jaar), de bescheiden volumestijging van het BBP (1½% per jaar), de matige toename van de arbeidsproductiviteit (1½% per jaar) en een relatief hoge inflatie (3¼%) typerend voor Divided Europe. De BBP-groei per hoofd van de beroepsbevolking (ca. 1¼%) in de scenarioperiode sluit aan bij die in de periode 1974-1995. Historisch gezien is dit groeipercentage aan de lage kant. In de periode 1950-1973 bedroeg de BBP-stijging per hoofd nog circa 3½%, terwijl in de tweede helft van de jaren zeventig een toename met 2% werd gerealiseerd. De BBP-groei per hoofd van de beroepsbevolking is in Nederland en de EU nagenoeg gelijk. Doordat in Nederland de beroepsbevolking iets meer toeneemt, ligt de BBP-groei gemiddeld per jaar een fractie hoger.

Zoals uit tabel II.1.1 blijkt blijft in dit scenario de BBP-groei achter bij die in de periode 1974-1995. De trage ontwikkeling van de internationale handel, en vooral van de Europese handel, speelt daarbij een voorname rol. Daarnaast verslechtert de prijsconcurrentiepositie ten opzichte van niet-Europese landen aanzienlijk in de periode 1996-2020 en wordt er weinig voortgang geboekt bij de upgrading van het Nederlandse exportpakket. Door dit laatste blijft het specialisatiepatroon (agro-cluster en procesindustrieën) remmend werken op de uitvoerontwikkeling.

Doordat zowel het kennispotentieel als de benutting daarvan zich zwak ontwikkelen, neemt bovendien de arbeidsproductiviteit slechts in bescheiden mate toe. Dit beperkt op lange termijn de groeiomgankelijkheden. De zwakke economische groei in combinatie met de beperkte productiviteitsverbetering maakt nog wel enige uitbreiding van de werkgelegenheid mogelijk. Per saldo ligt het werkloosheidspercentage in 2020 op een ongeveer vergelijkbaar hoog niveau als 1995. Na 2010 daalt het werkloosheidspercentage, omdat de beroepsbevolking begint af te nemen.

De zwakke productiviteitsontwikkeling en de geringe toename van de werkgelegenheid leiden tot een bescheiden toename van de inkomens. De consumptieve bestedingen nemen hierdoor in een geringer tempo toe dan in het verleden. Vooral de dienstensector wordt hierdoor getroffen, waardoor in vergelijking met de industrie de groeivertraging in de dienstensector sterk is. Alleen in de landbouw is vanwege structurele problemen de groeivertraging nog sterker. Deze structurele problemen (o.a. EU-quota, opkomst Zuid Europese landen, stagnerende bevolkingsgroei op Europese afzetmarkten) komen uitvoeriger aan de orde in §III.6.1.

⁷ De gegevens voor de periode 1974-1995 zijn conform het Centraal Economisch Plan 1996. De cijfers voor de periode 1996-2000 sluiten in principe aan bij de middellange termijn verkenningen die in dit CEP ook zijn opgenomen. Het behoedzame scenario voor de periode 1997-2000 wordt gehanteerd als uitgangspunt voor Divided Europe; het gunstige scenario als vertrekpunt voor European Coordination en Global Competition.

Tabel II.1.1 Kerngegevens Nederland, Divided Europe scenario, 1974-2020

	1974/1995	1996/2010	2011/2020	1996/2020
	mutaties per jaar in %			
<i>Memoranda</i>				
Wereldhandel ^a	4,6	4,6	3,1	4,0
Invoerprijs energie	4,0	3,2	3,7	3,4
Bruto binnenlands product EU	2,3	1,6	1,0	1,4
Idem, per hoofd van de beroepsbevolking	1,7	1,3	1,2	1,3
<i>Nederland</i>				
Loonvoet bedrijven	4,9	3,8	6,2	4,8
Prijs particuliere consumptie	4,0	2,8	4,2	3,3
Volume particuliere consumptie	2,2	1,5	1,9	1,7
Volume uitvoer	3,9	3,6	2,4	3,1
Volume bruto binnenlands product	2,2	1,7	1,3	1,5
Idem, per hoofd van de beroepsbevolking	1,2	1,1	1,4	1,2
Volume toegevoegde waarde landbouw	4,1	0,3	-0,1	0,1
Idem, industrie ^b	1,8	2,1	0,9	1,6
Idem, bouwnijverheid	-0,6	1,0	1,5	1,2
Idem, tertiaire diensten ^c	3,2	2,1	1,8	2,0
Idem, kwartaire diensten	2,2	1,2	1,5	1,3
Arbeidsproductiviteit bedrijven (per gewerkt uur)	2,3	1,8	1,8	1,8
Werkgelegenheid bedrijven (arbeidsjaren)	0,5	0,3	0,0	0,2
Reële rente (gemiddeld niveau) ^d	4,3	3,7	3,1	3,4
Bevolking	0,6	0,3	0,1	0,2
Beroepsbevolking	1,0	0,5	-0,1	0,3
Woningvoorraad	1,9	0,8	0,5	0,7
	1973	1995	2010	2020
	niveaus in eindjaar			
Investeringsquote ^e marktsector ^f	19	16	17	19
Werkzoekenden zonder baan ^g	2,1	8,4	10,2	8,0
Verhouding inactieven/actieven (x 100%)	49,2	82,6	96,8	110,2
Collectieve uitgavenquote (% BBP)	41,9	45,3	46,5	50,0
Collectieve lastendruk (% BBP)	52,6	53,7	53,4	56,4

^a Geografisch herwogen, 1976/1994 i.p.v. 1974/1995.

^b Excl. aardolie-industrie.

^c Excl. exploitatie onroerend goed.

^d Kapitaalmarktrente minus consumptieprijzen.

^e In constante prijzen 1994.

^f Bedrijven excl. delfstoffenwinning en exploitatie onroerend goed.

^g In procenten beroepsbevolking.

Vanwege de zwakke productiviteitsontwikkeling nemen de kosten per eenheid product in dit scenario het meest toe. Hierdoor is ook het inflatiepercentage het hoogst. Dit wordt overigens mede gestimuleerd door het feit dat marktprikkels in dit scenario niet zo worden aangemoedigd.

Zoals reeds vermeld komt in Divided Europe de opwaardering van het Nederlandse productenpakket niet goed van de grond. De groei van het materiaalverbruik blijft weinig achter bij de productiestijging, zoals in §III.6.2 nader zal worden toegelicht aan de hand van cijfers voor industriële bedrijfstakken.

Waarschijnlijk zullen de knelpunten op de terreinen van de kernthema's in dit scenario met een zwakke economische groei geringer zijn dan in de andere scenario's. Echter, beleidsmakers kunnen in dit scenario wel met andere vragen en uitdagingen worden geconfronteerd. Er kunnen bijvoorbeeld allerlei (potentiële) knelpunten op sociaal-economisch terrein optreden, die van invloed (kunnen) zijn op de kernthema's. Zo zal het moeilijker zijn voldoende draagvlak voor een scherp milieu- en mobiliteitsbeleid bij burgers (angst voor koopkrachtverlies, werkloosheid) en bedrijfsleven (angst voor verdere aantasting van concurrentiepositie) te vinden. Bij zwakke economische groei kunnen ook vragen opkomen als: moeten infrastructurele investeringen wel in een (thans) gepland tempo doorgaan? Is het niet efficiënter, ter vermijding van overcapaciteit, hierin matiging te betrachten, bijvoorbeeld bij het reserveren van bedrijfsterreinen? Verder kan de aanhoudend hoge inactiviteit leiden tot sociale onrust.

II.2 European Coordination

II.2.1 Scenario-karakteristieken

Algemeen

In European Coordination speelt beleidscoördinatie een belangrijke rol, o.a. op het terrein van transportbeleid, energiebeleid en milieubeleid. Er is op Europees niveau relatief veel aandacht voor externe effecten en de uitbuiting van schaalvoordelen. Aan solidariteit en sociale cohesie wordt groot belang gehecht. Dit houdt in dat het accent in dit scenario meer ligt op een immateriële, spirituele of idealistische leefstijl en een bijbehorend consumptiepatroon. Er is grotere aandacht voor (de eigen) cultuur, en in het algemeen voor collectieve goederen, waaronder het milieu.

In European Coordination treedt een verdergaande Europese integratie op. Er is politieke overeenstemming over de einddoelen van Europese integratie en een kopgroep van landen trekt successievelijk andere landen mee ('Europa van meer snelheden'). Mondiaal is er een zeker isolationisme: de grote blokken in de wereld zijn meer naar binnen gericht. Minder profijt van wereldwijde specialisatie en minder vlot verlopende kennisdiffusie dan bij verdere liberalisering hebben een matigend effect op de BBP-groei in de EU. Wel is de groei sterker dan in Divided Europe.

De efficiency van de kennisproductie en de kennisspillovers zijn groter dan in Divided Europe. Binnen de Europese markt is meer ruimte voor steun, zeker voor Europese kampioenen ten opzichte van niet-Europese concurrenten, maar ook tegenover concurrentie uit Midden-Europa. Anderzijds zal het internationale milieubeleid strenger zijn voor vervuilende en grondstofintensieve (basis-)industrieën.

De bevolking in Nederland groeit het sterkst in European Coordination. Er is namelijk sprake van een hoog migratiesaldo, omdat de sterke economische groei een pull-factor vormt en de relatieve schaarste op de arbeidsmarkt een aanzuigende werking heeft, terwijl er geen restrictief toelatingsbeleid wordt gevolgd. De economische groei is wat hoger dan in de afgelopen twee decennia, zonder overigens uitbundig te worden.

Internationale economisch-politieke ontwikkelingen

De Europese samenwerking volgens het 'flexibele integratie-model' krijgt in dit scenario de vorm van een 'meer snelheden' model. Een harde kern loopt voorop bij verdere integratie en andere landen worden in tranches toegelaten als zij aan de eisen voldoen. Er is overeenstemming over de einddoelen, en dit model houdt een geleidelijke verdere politieke integratie in, waarbij de 'harde kern' de andere landen meetrekt.

Dit scenario wordt ook gekoppeld aan een zeker mondiaal isolationisme: de grote blokken in de wereld (Noord-Amerika, Zuid-Amerika, Azië, Afrika en Europa) richten zich meer naar binnen. De wereldhandel tussen de landen van deze blokken bloeit dan ook minder dan mogelijk bij liberalisering maar neemt door de in het algemeen voorspoediger economische ontwikkeling wel meer toe dan in Divided Europe.

Binnen de genoemde blokken en dus ook binnen de EU is wel in sterke mate sprake van één markt. Liberalisatie en deregulering vinden in dit scenario binnen de EU wel plaats op nationale schaal maar tot op zekere hoogte worden deze vervangen door regulering vanuit Brussel. De totstandkoming van de EMU bevordert deze tendensen.

Technische ontwikkelingen worden vanuit Brussel gestimuleerd voor zover deze de comparatieve voordelen van Europa versterken of vanuit strategische zelfvoorziening of werkgelegenheidsstandpunt belangrijk wordt geacht. Onderwijs- en R&D-faciliteiten behoren hiertoe, maar ook energietechnologie, vervoertechnologie (Europese auto-, vliegtuig- en scheepsbouwindustrie) en landbouwonderzoek worden gesteund. Europese infrastructurele werken krijgen relatief veel aandacht.

Het Europese landbouwbeleid bestaat uit een combinatie van prijs- en volumebeleid. Wel wordt liberalisatie van de internationale handel in landbouwproducten als uiteindelijk lange termijn doel gezien. Anders gezegd: het huidige beleid wordt min of meer voortgezet.

Op bestuurlijk terrein gaat coördinatie vanuit Brussel gepaard met subsidiariteit. Dit houdt onder meer in dat bestaande problemen voor regio's, om over landgrenzen heen samen te werken, aanzienlijk verminderen dan wel verdwijnen. Dit bevordert de groei van sterke regionale-economische clusters. Ook sociaal-cultureel heeft dit gevolgen. Regionaal-culturele gevoelens worden versterkt.

Vanuit Brussel wordt een duidelijk Europees milieu-, vervoer- en energiebeleid gevoerd. Dit houdt onder meer in dat er een Europese CO₂-heffing komt, en dat in lijn met het 'Energy charter' (Plan Lubbers) de invoer van gas uit de voormalige Sovjet Unie wordt vergroot. Voorts komen er Europese emissie-eisen en regels voor de energie-efficiency van elektrische apparaten en industriële processen. Deze regels sluiten overigens sterk aan bij de huidige, reeds strenge regels in Nederland. Daarnaast worden Europese convenanten op milieu- en energiegebied afgesloten met bedrijfstakken, die gedomineerd worden door grote industriële bedrijven. Verder worden producenten verplicht afgedankte producten terug te nemen. Dit vormt een enorme stimulans ter verbetering van de infrastructuur inzake de inzameling van recyclebare materialen in het afvalverwerkingsproces. In het Europees transportbeleid wordt veel aandacht besteed aan transeuropese vervoersnetwerken. Meer aandacht voor solidariteit en sociale cohesie betekent in dit scenario ook dat meer immigranten van buiten de EU worden toegelaten, en dat veel beleidsinspanning plaatsvindt om deze immigranten in de maatschappij te integreren.

Met uitzondering van Noord-Amerika is de BBP-groei in de andere wereldblokken in dit scenario tamelijk hoog. In de Verenigde Staten komt de noodzakelijke structurele versterking van de economie niet van de grond. Onvoldoende samenwerking van de overheid en het bedrijfsleven leiden er ondermeer toe dat de kwaliteit van het onderwijs en de infrastructuur niet verbetert, de investeringsquote slechts in beperkte mate stijgt en de groei van de arbeidsproductiviteit gering blijft.

Minder profijt van wereldwijde specialisatie, minder vlot verlopende kennisdiffusie en grotere aandacht voor immateriële zaken (waaronder milieu) betekenen dat de BBP-groei in de EU in dit scenario wel iets lager ligt dan in Global Competition. In European Coordination is 'equity' belangrijk. Het grotere vertrouwen in beleidscoördinatie kan als nadeel hebben dat zaken wat minder efficiënt worden geregeld.

Sociaal-culturele factoren

Men voelt zich in dit scenario vooral een Europees of een regionale burger. Gevoelens van solidariteit en sociale cohesie spelen een grote rol. Dit houdt in dat een immateriële, spirituele of idealistische leefstijl⁸ en een bijbehorend consumptiepatroon accent krijgen. Er is meer aandacht voor (regionale) cultuur, en in het algemeen voor collectieve goederen, waaronder milieu. Er is dus ook een groter draagvlak voor milieubeschermingsmaatregelen, en preferenties gaan sterker uit naar milieuvriendelijke consumptie. Sociale contacten en culturele informatie scoren hoog, evenals openbaar vervoer. De individualiseringstendensen spelen niet zo sterk.

⁸ Bourdieu, geciteerd in het Sociaal Cultureel Rapport 1994.

Technologische ontwikkeling

In European Coordination groeit het kennispotentieel sterk. Echter, de efficiency van de kennisproductie en de kennispillovers zijn niet zodanig dat de productiviteitsgroei versnelt. Wel krijgt in European Coordination de toepassing van onder andere IT op de terreinen van milieu- en energietechnologie (niet-fossiele energievoorziening, energiebesparing) meer aandacht. Dit wordt gestimuleerd door het milieubeleid. Daarin past ook meer concentratie op het gebruik van lichte materialen, schone motoren en hergebruik en afvalverwerking en -verwijdering.

Voorts is in dit scenario ondersteld dat er, passend bij een grotere aandacht voor de regionale ontwikkeling, meer aandacht is voor de relatie tussen bouwen, milieubescherming en ruimtegebruik. Toepassing in de bouw van nieuwe, lichte materialen die ook een grotere flexibiliteit in ruimte- en tijdgebruik inhouden past in deze context. Ondergronds bouwen - ook voor deeltrajecten bij grote infrastructurele, transeuropese netwerken - wordt eveneens belangrijker. En dit geldt eveneens voor het opzetten van logistieke systemen, verkeersbegeleiding met behulp van IT en het bevorderen van nieuwe openbare vervoertechnieken in samenhang met milieu-, energie- en ruimtelijk beleid.

In dit scenario is er een grotere rol voor de overheid weggelegd bij het, op een directe wijze, stimuleren van technische ontwikkeling. En de overheid richt zich daarbij op gebieden en toepassingsmogelijkheden die van een algemeen maatschappelijk belang worden geacht. Dat belang ligt op een Europees, regionaal of lokaal niveau, niet zozeer op een nationaal niveau.

De economische ontwikkeling

Het consumptiepatroon staat in dit scenario in de eerste plaats onder invloed van een tamelijk sterke stijging van de reële inkomens. In European Coordination ligt de nadruk meer op de 'intrinsieke' waarde van goederen en diensten waarbij levensduur, milieuvriendelijkheid en traditioneel-culturele aspecten een grotere rol spelen. 'Degelijkheid' staat in hoog aanzien. Sociale voorzieningen hebben meer een collectief karakter; het sociale vangnet krijgt een grotere prioriteit. Consumptieve bestedingen zijn niet zo modegevoelig. Aan openbaar vervoer en 'natuurconsumptie' in Nederland en Europa wordt een hogere preferentie toegekend.

De productiestructuur in dit scenario staat minder onder invloed van de wereldwijde scherpe concurrentie, zodat ontwikkelingen niet buitengewoon dynamisch en volatiel zijn. Veranderingen in de productiestructuur vinden voor een belangrijk deel plaats als uitvloeisel van verdergaande Europese integratie.

European Coordination in hoofdlijnen

1. Internationaal-politiek

- *Mondiaal: blokvorming*
- *Europa: coördinatieperspectief
meer snelheden*

2. Technologie, kennis

- *Gematigde diffusie-snelheid*
- *Technologie meer maatschappelijk gericht*

3. Sociaal-cultureel

- *Cohesie, solidariteit*
- *Leefstijl: meer immaterieel*

4. Demografie

- *Migratie vrij groot*
- *Bevolking 2020: 17,7 mln*

5. Economie

- *Noord-Amerika blijft achter*
- *BBP-groei Nederland 2¾%*
- *Meer internationaal milieubeleid*
- *Olieprijzen laag*

In de landbouw is een MacSharry beleid van kracht met voortgaande geringe reële prijsdalingen. Wel krijgt ook de Nederlandse landbouw in European Coordination te maken met een strenger (internationaal) milieubeleid. Milieuvervuilende activiteiten (tuinbouw, intensieve veehouderij) komen dus onder zwaardere druk te staan.

Voor de industrie is binnen de Europese interne markt meer ruimte voor steun, zeker voor Europese kampioenen ten opzichte van niet-Europese concurrenten, maar ook tegenover concurrentie uit Midden-Europa. Anderzijds zal het internationale milieubeleid strenger zijn voor vervuilende en grondstofintensieve (basis)industrieën. Afvalverwijdering en hergebruik worden belangrijker, evenals productie en gebruik van milieuvriendelijke energiedragers.

De bouwnijverheid kan profiteren van de relatief grote aandacht voor infrastructurele werken. De grotere aandacht in European Coordination voor de leefomgeving (ruimtegebruik: wonen, natuur, productie-activiteiten) leidt tot een bouwtechniek waarbij de nadruk ligt op duurzaamheid, en - waar nodig - op flexibiliteit. Ondergronds bouwen wordt belangrijker.

Tabel II.2.1 Kerngegevens Nederland, European Coordination scenario, 1974-2020

	1974/1995	1996/2010	2011/2020	1996/2020
	mutaties per jaar in %			
<i>Memoranda</i>				
Wereldhandel ^a	4,6	6,6	5,4	6,1
Invoerprijs energie	4,0	1,8	1,1	1,5
Bruto binnenlands product EU	2,3	2,6	2,0	2,4
Idem, per hoofd van de beroepsbevolking	1,7	2,1	1,9	2,1
<i>Nederland</i>				
Loonvoet bedrijven	4,9	3,3	4,3	3,7
Prijs particuliere consumptie	4,0	1,9	2,1	2,0
Volume particuliere consumptie	2,2	2,6	2,9	2,7
Volume uitvoer	3,9	5,6	5,2	5,4
Volume bruto binnenlands product	2,2	2,8	2,5	2,7
Idem, per hoofd van de beroepsbevolking	1,2	1,7	2,0	1,8
Volume toegevoegde waarde landbouw	4,1	2,2	2,7	2,4
Idem, industrie ^b	1,8	3,7	2,9	3,4
Idem, bouwnijverheid	-0,6	2,1	2,3	2,2
Idem, tertiaire diensten ^c	3,2	3,5	3,2	3,4
Idem, kwartaire diensten	2,2	2,1	2,8	2,4
Arbeidsproductiviteit bedrijven (per gewerkt uur)	2,3	2,1	2,5	2,3
Werkgelegenheid bedrijven (arbeidsjaren)	0,5	1,1	0,7	0,9
Reële rente (gemiddeld niveau) ^d	4,3	3,6	3,2	3,5
Bevolking	0,6	0,6	0,5	0,6
Beroepsbevolking	1,0	1,0	0,5	0,8
Woningvoorraad	1,9	0,9	0,7	0,8
	1973	1995	2010	2020
	niveaus in eindjaar			
Investeringsquote ^e marktsector ^f	19	16	19	21
Werkzoekenden zonder baan ^g	2,1	8,4	7,0	4,5
Verhouding inactieven/actieven (x 100%)	49,2	82,6	83,3	90,9
Collectieve uitgavenquote (% BBP)	41,9	45,3	43,2	44,2
Collectieve lastendruk (% BBP)	52,6	53,7	48,5	49,6

^a Geografisch herwogen, 1976/1994 i.p.v. 1974/1995.

^b Excl. aardolie-industrie.

^c Excl. exploitatie onroerend goed.

^d Kapitaalmarktrente minus consumptieprijs.

^e In constante prijzen 1994.

^f Bedrijven excl. delfstoffenwinning en exploitatie onroerend goed.

^g In procenten beroepsbevolking.

Collectieve diensten op het gebied van gezondheidszorg, openbaar vervoer en cultuur groeien sterk in dit scenario. De werkloosheid ligt in dit scenario vanwege de sterkere economische groei vrij laag. Ook wordt belang gehecht aan een adequaat stelsel van sociale zekerheid, dat een redelijke welvaart garandeert bij inactiviteit. Daarom wordt de koppeling in de sociale zekerheid, ook bij de voor de arbeidsmarkt relevante uitkeringen, volledig toegepast.

De demografie

Gestimuleerd door een krappe arbeidsmarkt en niet gehinderd door een restrictief toelatingsbeleid, ligt het migratiesaldo in European Coordination hoog. De gunstige economische ontwikkeling heeft bovendien een positief effect op het geboortesaldo, zodat de bevolking nog behoorlijk toeneemt. In lijn hiermee groeit ook de beroepsbevolking. Wel vertraagt de groei hiervan als gevolg van de vergrijzing.

II.2.2 Het kwantitatieve beeld

In European Coordination verdubbelt het Nederlandse BBP-volume in de komende 25 jaar. Dit impliceert een gemiddelde groei van 2¾% per jaar. Dit groeipercentage ligt duidelijk hoger dan in Divided Europe. Tabel II.2.1 bevat de voornaamste kerncijfers van het European Coordination scenario.

De BBP-groei versnelt ten opzichte van de periode 1974-1995. Door de sterkere stijging van de beroepsbevolking neemt in Nederland het BBP meer toe dan in de EU. Per hoofd van de beroepsbevolking geldt echter net het omgekeerde.

De Nederlandse uitvoer profiteert van de krachtiger ontwikkeling van de wereldhandel dan in de afgelopen twintig jaar. De sterkere economische groei stimuleert de werkgelegenheidsontwikkeling. Dit zorgt weer voor een forsere toename van de particuliere consumptie. De forsere productiegroei levert bovendien een impuls op voor de investeringen. De investeringen als quote van de toegevoegde waarde liggen in 2020 op een substantieel hoger niveau dan in 1995. Dit is nodig om de vernieuwing van het productieapparaat en de hogere groeivoet van de productie mogelijk te maken. In 1995 was de investeringsquote op een lager peil terechtgekomen dan in 1973.

Met name de industrie laat in de scenarioperiode een veel hogere groei zien dan in de afgelopen twintig jaar. Een van de redenen hiervoor is het geschetste verloop van uitvoer en investeringen. Daarnaast werd de groei van de toegevoegde waarde van de industrie in de historische referentieperiode neerwaarts beïnvloed door het zogenaamde 'outsourcing'-effect. Dit effect had op de productie-ontwikkeling van de tertiaire dienstensector juist een positieve invloed. Gegeven de mate waarin industriële bedrijven zich reeds hebben geconcentreerd op hun kernactiviteiten zal naar verwachting de tendens tot externalisatie van dienstenactiviteiten afzwakken. Mede hierdoor is de groeiversnelling van de tertiaire dienstensector in de periode 1995-2020 relatief gering. Daarnaast speelt dat de kwartaire sector niet onaanzienlijk blijft groeien vanwege de

vergrijzing en het grote belang dat aan (collectieve) gezondheidszorg wordt gehecht. Hierdoor wordt de groei ruimte voor de tertiaire dienstensector begrensd. Door de steun die de landbouw vanuit Brussel blijft krijgen en het vrij gunstige economisch klimaat op de Europese afzetmarkten, neemt het volume van de toegevoegde waarde van de landbouw nog met circa 2½% toe, hetgeen wel aanzienlijk minder is dan in de periode 1974-1995.

II.3 Global Competition

II.3.1 Scenario-karakteristieken

Algemeen

De nadruk in Global Competition ligt op een zeer dynamische technologische ontwikkeling, sterke internationalisering en een grote rol voor het marktmechanisme. Het is het scenario met de hoogste economische groei in Europa en Nederland. Bij een groot vertrouwen in het marktmechanisme past beleidsconcurrentie tussen staten en veel nadruk op deregulering en liberalisatie. De telecom-, energie-, vervoer- en bank- en verzekeringsmarkt worden in belangrijke mate geliberaliseerd. Op EU-niveau geldt als vorm van het model van flexibele integratie het Europa à la carte. D.w.z. er is geen politieke overeenstemming over de einddoelen van de Europese integratie. Wel kunnen nieuwe leden toetreden mits zij voldoen aan een ‘acquis communautaire’.

De internationale handel bloeit. Liberalisatie, deregulatie en scherpe (inter)nationale concurrentie leiden tot een sterke economische dynamiek, die op zijn beurt belangrijke sociale gevolgen heeft. Global Competition is een scenario voor de sterken (survival of the fittest) met krachtige individualiseringstendenzen.

De individualisering uit zich ook in het consumptiepatroon. Uit een gegeven, sterk gevarieerd aanbod op wereldschaal stelt de consument zelf zijn pakket samen respectievelijk schept zijn eigen cultuur. Behalve een gerichtheid op aanschaf en gebruik van audiovisuele en huishoudelijke elektronische apparatuur, is er veel aandacht voor lichamelijke verzorging en recreatie.

Er treedt een sterke groei van de informatietechnologie op. Enerzijds betekent dit een dynamische ontwikkeling van IT(-gerelateerde)-diensten, zowel voor persoonlijke als zakelijke doeleinden. Anderzijds leidt dit tot een hoger groeitempo en betere benutting van het kennispotentieel. Vooral voor hoogwaardige, kennisintensieve productie-activiteiten bestaan kansen.

De verzorgingsstaat wordt soberder ingericht. Wel zorgt de overheid voor een goede uitvoering van klassieke kerntaken, o.a. op het terrein van onderwijs en infrastructuur, en schept zij de voorwaarden voor een goede marktwerking.

Alhoewel de hoge economische groei een aanzuigende werking heeft op immigranten, is het migratiesaldo in Nederland bescheiden. Er wordt namelijk aangenomen dat

de beleidsconcurrentie tussen de Europese landen leidt tot een restrictief toelatingsbeleid.

Internationale economisch-politieke ontwikkelingen

Wat betreft de verdere Europese integratie is in dit scenario het Europa à la carte actueel. Nieuwe landen die willen toetreden tot de EU moeten voldoen aan een acquis communautaire. Aangenomen is dat de Middeneuropese landen in de loop van de scenarioperiode aan deze eisen zullen voldoen. Als landen eenmaal lid zijn kunnen zij in wisselende combinaties besluiten op bepaalde terreinen tot verdergaande samenwerking te komen. Het model houdt in dat op EU-niveau geen verdergaande politieke integratie plaatsvindt. Er is geen overeenstemming tussen de EU-landen over einddoelen. Op nationaal niveau is er relatief weinig aandacht voor regionale problemen. Nationale belangen prevaleren, vanwege de beleidsconcurrentie tussen staten.

De toetreding van de Middeneuropese landen tot de EU houdt wel in dat de politieke situatie in deze landen voldoende stabiel wordt geacht. Toetreding betekent ook dat aanpassingen in het Europese landbouwbeleid nodig zijn. De gedachten gaan uit naar een graduele liberalisatie en (deels) nationale inkomenstoelagen. Internationale liberalisatie en hoge groei leiden tot hogere wereldmarktprijzen. De Middeneuropese landen worden gesteund via de structuurfondsen van de EU.

De telecom-, energie-, vervoer- en bank- en verzekeringsmarkt worden in belangrijke mate geliberaliseerd, evenals de arbeidsmarkt. Ook op sociaal-cultureel gebied (medische zorg, onderwijs, cultuur) wordt marktaanpak gestimuleerd. Marktvertrouwen en individualisering gaan hand in hand. Er treedt een sterke groei van de informatietechnologie op. Ook de internationale handel ontwikkelt zich zeer dynamisch. In dit scenario spelen transnationale, mondiale ondernemingen een belangrijke rol. Ook zullen er veel samenwerkingsverbanden (strategische allianties) bestaan, vooral om de benodigde R&D te financieren. Productievestigingen zelf behoeven niet grootschalig te zijn. Schaalvoordelen liggen vooral op het gebied van R&D, financiering, reclame & promotie en administratie.

De keerzijde van deze ontwikkelingen ligt vooral op het vlak van de economische en sociale dynamiek. Liberalisatie, deregulatie en scherpe (inter)nationale concurrentie leiden tot een sterke economische dynamiek, die op zijn beurt belangrijke sociale gevolgen heeft. Van ondernemingen en individuen wordt een groot aanpassingsvermogen gevraagd. Het is een scenario van winnaars en verliezers waarin de individualiseringstendensen sterk zijn. Onzekerheid (job insecurity), onvoldoende solidariteit en sociale cohesie kunnen tot sociale onrust leiden. Deze kan op zijn beurt politieke instabiliteit op lokaal, regionaal, nationaal en internationaal niveau tot gevolg hebben. Op mondiaal niveau is er de derde wereldproblematiek; vooral Afrika lijdt daaronder. Dit scenario kan dus krachten oproepen die nadelig op economische en maatschappelijke ontwikkelingen uitwerken. Aangenomen is dat deze krachten niet dominant worden.

Technologische ontwikkeling

Op technologisch gebied onderscheidt Global Competition zich in de eerste plaats door een hoog groeitempo van het kennispotentieel. De kennisproductie verloopt in Global Competition voorts zeer efficiënt. Mede door de sterke ontwikkeling van de informatietechnologie en het wereldwijde karakter van de markt, ook die van kennisproductie, is de diffusie en benutting van het kennispotentieel zeer groot. De elektronische snelweg speelt daar een hoofdrol in.

De informatietechnologie is niet alleen zeer behulpzaam in het kader van kennisdiffusie, ook op allerlei terreinen vindt zij toepassing, ze is 'all pervasive'. Zo speelt deze technologie een grote rol op het media- en recreatiegebied. Maar ook is deze technologie onmisbaar in het kader van 'customization': het zoveel mogelijk voldoen aan individuele wensen van klanten, ook tussen bedrijven onderling. Voorts bevordert de informatietechnologie een grotere flexibiliteit in de werkuren en 'telewerken'. Coates, die overigens de term 'distributed work' prefereert, schat dat in de Verenigde Staten de huidige 4% mensen die niet langer 'naar het werk gaat' in 2020 zal zijn opgelopen tot wellicht 40%⁹. Het effect op fysieke verkeersstromen (woon- werkverkeer) en werkkorganisatie van zulk soort tendensen is niet verwaarloosbaar, zeker niet in Global Competition.

Vliegtuigbouw en ruimtevaart (satellietverbindingen) en geavanceerde scheepsbouw zullen naar verwachting sterk worden gestimuleerd. Ook zal in dit scenario de kruisbestuiving tussen de verschillende technologievelden, door de sterke kennisdiffusie, groot zijn. Ontwikkeling van nieuwe materialen en de toepassing daarvan in combinatie met informatietechnologie nemen krachtig toe.

Ook de biotechnologie (inclusief genetische manipulatie) maakt een bloeiperiode door. De effecten daarvan zullen enerzijds merkbaar zijn in de gezondheidszorg, anderzijds in de landbouw. Maar aan toepassingen op deze terreinen hangt wel een prijskaartje en het past in Global Competition dat zich bij deze toepassingen ook individualiseringstendensen voordoen. Zij die het kunnen betalen, en – voor zover relevant – ook geen ethische problemen hebben, kunnen van deze technieken gebruik maken. Gezondheidszorg wordt dus een minder collectief goed dan nu, zeker in Nederland, het geval is. En ook bij toepassing op het gebied van de landbouw wordt de variatie groter.

⁹ Technology Lecture 1995, blz. 24. Zowel 4% als de 40% hebben niet alleen betrekking op mensen die thuis werken, maar ook op 'werk uitbesteden aan de werkenden in het naburige satellietcentrum', en werk dat wordt gedaan door mensen die klanten, samenwerkende bedrijven of de overheid bezoeken.

Sociaal-culturele factoren

De sterke ontwikkeling van de informatietechnologie ('electronic highway'), liberalisering en deregulering leiden in dit scenario tot de volgende dominante karakteristieken op sociaal-cultureel gebied. Men voelt zich wereldburger, de voertaal is Engels, nationale gevoelens en culturen raken op de achtergrond. Tegelijkertijd is sprake van verdergaande individualiseringstendensen. Stijgend opleidingsniveau en besteedbare inkomens, toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen leiden tot verdere huishoudensverdunding. Ook een toenemend aantal bejaarden woont zelfstandig.

De individualisering uit zich in dit scenario ook in het consumptiepatroon. Zelfbediening, 'modularisering'¹⁰ en 'bricolage'¹¹ spelen een hoofdrol in de consumptieve bestedingen. Met de genoemde termen wordt bedoeld dat de consument uit een gegeven, sterk gevarieerd aanbod op wereldschaal, zelf zijn pakket samenstelt respectievelijk zijn eigen cultuur schept. De productdifferentiatie en het aantal subculturen zijn groot. Aansluitend op de bloei van de informatietechnologie geldt dat vele nieuwe diensten via het beeldscherm de huiskamer binnenkomen. Omdat via informatietechnologie ook veel persoonlijke gegevens van consumenten bekend worden bij aanbieders, kan er sprake zijn van spanning op het terrein van de privacy. Maar aangenomen is dat zo'n eventueel knelpunt de bovengeschetste ontwikkeling niet in de weg staat. Ook op het gebied van bv. horeca, woninginrichting, sport, muziek, vakantiereizen overheerst de individualiseringstendens sterk. En ook bij de keuze van de werkuren. Flexibele werktijden nemen sterk in belang toe. In het consumptiepatroon is een sensorische en meritocratische, 'rusteloze' vrije tijds cultuur dominant¹². Behalve een gerichtheid op aanschaf en gebruik van audiovisuele en huishoudelijke elektronische apparatuur betekent dit veel aandacht voor lichamelijke verzorging en recreatiesport. Een hoge prioriteit voor vakanties in binnen- en buitenland in zomer en winter past in dit beeld. Een intensief consumptief (en zakelijk) vliegverkeer, ook over langere afstanden, eveneens. In de levensstijl zijn de materiële en hedonistische dimensies prominent aanwezig.

De economische ontwikkeling

Het consumptiepatroon wordt in dit scenario om te beginnen bepaald door sterk stijgende reële inkomens en een inkomensverdeling die schever is dan de huidige. In samenhang daarmee en voorts voortbouwend op de in dit scenario sterk aanwezige tendensen tot individualisering en internationale, wereldwijde, gerichtheid zal het consumptiepatroon worden gekenmerkt door een sterke mate van gevarieerdheid. De

¹⁰ Blair, V.d. Poel (1993); geciteerd in Sociaal Cultureel Rapport 1994.

¹¹ Lévi-Strauss, Janssen (1987); geciteerd in Sociaal Cultureel Rapport 1994.

¹² Sorokin (1947); Knulst en Kalmijn (1988); Mommaas (1993); geciteerd in Sociaal Cultureel Rapport 1994.

algemene teneur is dat inkomensgevoelige (luke) consumptie relatief stijgt maar daar staan de schevere inkomensverdeling en de grotere mate van 'baanonzekerheid' tegenover. Deze 'baanonzekerheid' en de flexibilisering van de arbeid, ook wat pensionering betreft, betekenen dat er gemiddeld relatief veel wordt uitgegeven aan pensioen- en andere particuliere sociale voorzieningen. Maar ook op dit terrein is de variatie groot; het is maatwerk.

Voor het overige 'vrij besteedbare' inkomen is modegevoeligheid, zowel in 'trendy' zin als bij subculturen belangrijk. Kwaliteit wordt in deze context, naast comfort, relatief sterk geassocieerd met status en imago, ook op cultuurgebied. Vormgeving speelt een belangrijke rol in het kader van de productdifferentiatie. Smaak- en dus consumptiepatronen vertonen een zeer dynamisch karakter: 'In' en 'Out' volgen elkaar snel op. Aan de flexibiliteit van de productietechniek worden hoge eisen gesteld, waarbij IT een doorslaggevende rol speelt.

Maar ook in de consumptiesfeer speelt IT een grote rol: naast aanschaf van huishoudelijke en audio-visuele apparatuur neemt de consumptie van allerlei inkomensgevoelige, op maat verstrekte, IT-diensten sterk toe evenals de aanschaf van software. Andere terreinen waarop de meer materiële, individualistische levensstijl tot uitdrukking kan komen, zijn kleding, woninginrichting, sportuitrusting, persoonlijke verzorging, horeca, voorbereid voedsel, individuele vervoersmogelijkheden, toerisme. Op al deze terreinen zijn de keuzemogelijkheden zeer groot en is min of meer sprake van een wereldcultuur, maar dan wel een pluriforme.

Terreinen waarop consumptieve bestedingen minder floreren zijn immateriële zaken die weinig status vertonen, aandacht voor milieu en natuur, levensduur van goederen, openbaar vervoer voor zover het in reistijd en comfort niet kan concurreren met particulier vervoer. Traditionele goederen en diensten van een eenvoudig karakter zijn in het algemeen weinig populair.

De produktiestructuur van Nederland is als gevolg van de zeer scherpe concurrentie aan grote onzekerheden onderhevig. Hoe schaal- en andere comparatieve voordelen en transportkosten op nationale productiestructuren uitwerken is niet bij voorbaat duidelijk. Snelle veranderingen kunnen optreden. De tendens is dat vooral voor hoogwaardige, kennisintensieve productie-activiteiten kansen bestaan, tenzij ligging en logistiek een scherpe afnemersprijs bij minder hoogwaardige activiteiten mogelijk maken. Een scherpere benutting van de natuurlijke comparatieve voordelen van Nederland op het gebied van distributie/logistiek ligt in dit scenario voor de hand. Het is een scenario waarin transnationale ondernemingen met veel vestigingen een belangrijke rol spelen, maar ook kleinere bedrijven kansen krijgen. Evenals bij het consumptiepatroon bestaat ook bij het productiepatroon een grote mate van gevarieerdheid met een sterke nadruk op 'customization': maatwerk voor de afnemer.

Global Competition in hoofdlijnen

1. *Internationaal-politiek*
 - *Vrije markt perspectief*
 - *Beleidsconcurrentie tussen staten*
 - *Europa à la carte*
2. *Technologie, kennis*
 - *Snelle diffusie*
 - *Technologie marktgericht*
3. *Sociaal-cultureel*
 - *Sterke individualisering*
 - *Leefstijl: meer materieel*
4. *Demografie*
 - *Migratie matig*
 - *Bevolking 2020: 16,9 mln*
5. *Economie*
 - *Wereldwijd sterke groei*
 - *Zeer dynamisch*
 - *Sterke benutting comparatieve voordelen*
 - *BBP-groei Nederland 3¼%*
 - *Olieprijzen 2020: ca. \$ 25*

Voor het agro-cluster betekenen de onderstellingen omtrent het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid in dit scenario dat vooral de hoogwaardige delen van de tuinbouw en de verwerkende voedingsmiddelenindustrie kansen hebben. Er is een tendens naar verdergaande schaalvergroting met sterke uitstoot van arbeid. Ook biotechnologie (genetische manipulatie) speelt een belangrijke rol. De productierichtingen die tot nu toe het meest profiteren van de protectie (akkerbouw en rundveehouderij) krijgen het moeilijk.

In de industrie zullen de hoog- en middenwaardige delen van de voedingsmiddelenindustrie, de chemie en de metaal zich in Nederland handhaven en een flinke groei doormaken. Dit geldt niet voor de transportmiddelenindustrie, al zijn, zoals overal in dit scenario, de kansen voor niche-groei aanwezig. Een trend die nu al zichtbaar is, vervaging tussen industriële en dienstenactiviteiten van concerns, zet in dit scenario onder invloed van informatietechnologie sterk door. Te denken valt daarbij aan de vergrote aandacht van Philips voor software- en media-activiteiten en de omvorming

Tabel II.3.1 Kerngegevens Nederland, Global Competition scenario, 1974-2020

	1974/1995	1996/2010	2011/2020	1996/2020
	mutaties per jaar in %			
<i>Memoranda</i>				
Wereldhandel ^a	4,6	7,7	6,9	7,4
Invoerprijs energie	4,0	4,4	1,4	3,2
Bruto binnenlands product EU	2,3	2,9	2,5	2,8
Idem, per hoofd van de beroepsbevolking	1,7	2,4	2,3	2,4
<i>Nederland</i>				
Loonvoet bedrijven	4,9	3,0	3,5	3,2
Prijs particuliere consumptie	4,0	1,5	1,3	1,4
Volume particuliere consumptie	2,2	2,9	3,6	3,2
Volume uitvoer	3,9	6,5	6,4	6,5
Volume bruto binnenlands product	2,2	3,3	3,3	3,3
Idem, per hoofd van de beroepsbevolking	1,2	2,1	2,7	2,4
Volume toegevoegde waarde landbouw	4,1	2,0	2,6	2,2
Idem, industrie ^b	1,8	4,3	3,4	3,9
Idem, bouwnijverheid	-0,6	2,8	2,4	2,7
Idem, tertiaire diensten ^c	3,2	4,4	4,6	4,4
Idem, kwartaire diensten	2,2	1,9	2,7	2,2
Arbeidsproductiviteit bedrijven (per gewerkt uur)	2,3	2,4	2,6	2,5
Werkgelegenheid bedrijven (arbeidsjaren)	0,5	1,2	1,0	1,1
Reële rente (gemiddeld niveau) ^d	4,3	4,6	4,7	4,6
Bevolking	0,6	0,4	0,3	0,4
Beroepsbevolking	1,0	1,1	0,6	0,9
Woningvoorraad	1,9	1,1	0,8	1,0
	1973	1995	2010	2020
	niveaus in eindjaar			
Investeringsquote ^e marktsector ^f	19	16	21	23
Werkzoekenden zonder baan ^g	2,1	8,4	6,6	2,8
Verhouding inactieven/actieven (x 100%)	49,2	82,6	80,3	80,0
Collectieve uitgavenquote (% BBP)	41,9	45,3	39,4	37,2
Collectieve lastendruk (% BBP)	52,6	53,7	45,2	42,4

^a Geografisch herwogen, 1976/1994 i.p.v. 1974/1995.

^b Excl. aardolie-industrie.

^c Excl. exploitatie onroerend goed.

^d Kapitaalmarktrente minus consumptieprijzen.

^e In constante prijzen 1994.

^f Bedrijven excl. delfstoffenwinning en exploitatie onroerend goed.

^g In procenten beroepsbevolking.

van uitgeverijen tot multi-mediaconcerns. Fusies, strategische allianties en joint ventures nemen in Global Competition eveneens aan belang toe.

Niet alleen de industriële sector is in dit scenario zeer dynamisch, dat geldt nog sterker voor de dienstensector, vooral onder invloed van de informatietechnologie. Een sterke groei van IT (-gerelateerde)-diensten zowel voor persoonlijke als zakelijke doeleinden treedt op, ook al omdat de prijzen van deze diensten reëel dalen. Service en klantgerichtheid spelen een belangrijke rol. Naast financiële en zakelijke diensten bloeien ook handel en persoonlijke verzorging.

In de marktconforme wereld van dit scenario loopt de werkloosheid flink terug. De dynamische economische omgeving dwingt een verdere aanpassing van de verzorgingsstaat af. Om bij de zich doorzettende vergrijzing de stijging van het arbeidsongeschiktheidsvolume te voorkomen wordt ook na 2000 een effectief aanvullend WAO-beleid gevoerd. Voor de arbeidsmarkt relevante sociale zekerheidsuitkeringen wordt de koppeling niet volledig toegepast om niet-actieven te prikkelen een betaalde baan te zoeken.

De demografie

Vanwege de sterke economische groei ligt de gemiddelde vruchtbaarheid en de levensverwachting in Global Competition hoog. Hierdoor is de groei van de Nederlandse bevolking in Global Competition sterk. Echter, de bevolking neemt in Global Competition minder sterk toe dan in European Coordination omdat wordt aangenomen dat de beleidsconcurrentie tussen de Europese landen leidt tot een restrictief toelatingsbeleid. Bovendien is de push-factor voor internationale migratie niet zo groot in dit scenario, omdat ook in de herkomstlanden de economische ontwikkeling relatief gunstig is.

Wel is de beroepsbevolking het grootst in Global Competition. Door een forse toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen en een nagenoeg gelijk blijven van het WAO-volume neemt de beroepsbevolking aanzienlijk toe. Voorts wordt uitgegaan van flexibele pensionering. Hierdoor treedt een lichte participatiestijging op voor 65-67 jarigen.

II.3.2 Het kwantitatieve beeld

Global Competition kent een sterke economische groei, een dynamische productiviteitsontwikkeling en ook een grote stijging van de beroepsbevolking. Vanwege de krachtige economische groei zullen waarschijnlijk de knelpunten op het gebied van de kernthema's het grootst zijn in dit scenario.

De sterkere stijging van de Nederlandse beroepsbevolking in vergelijking met andere EU-landen komt tot uitdrukking in een hogere BBP-groei (3¼%) (zie tabel II.3.1). Nederland profiteert in dezelfde mate als deze landen van de enorm dynamische technologische ontwikkeling. De BBP-groei per hoofd van de beroepsbevolking is

derhalve gelijk. Genoemde technologische ontwikkeling en de sterke toename van de participatiegraad van de potentiële beroepsbevolking bepalen in hoofdzaak de versnelling van de BBP-groei ten opzichte van de periode 1974-1995.

Kenmerkend voor Global Competition is het 'all pervasive' karakter van de informatietechnologie. Dit betekent een extra groei-impuls, niet alleen voor de dienstensector, maar ook voor de industrie. De industrie slaagt in upgrading van het productenpakket. In de dienstensector ontstaan - gebruik makend van informatietechnologie- allerlei nieuwe activiteiten. Gesproken kan worden over *de kennisintensieve economie*. Mede doordat de dienstensector meer profiteert van de gunstiger inkomensontwikkeling, groeit de tertiaire dienstensector net als in het verleden sterker dan de industrie.

Door de kennisintensivering en de technologische vooruitgang blijft in Global Competition de groei van het materiaal- en energieverbruik vrij sterk achter bij de stijging van de fysieke productie. Ondanks een in het algemeen iets minder dynamische ontwikkeling op technologiegebied ligt dit verschil in groeitempo in European Coordination meer in dezelfde orde van grootte, omdat daar een stringenter milieu- en energiebesparingsbeleid wordt gevoerd.

De ontwikkelingen op het technologische front weerspiegelen zich ook in een sterke stijging van de arbeidsproductiviteit. De trend van een afnemende arbeidsproductiviteitsgroei wordt omgebogen. Dit wordt overigens mede bepaald door spanningen op de arbeidsmarkt. De sterke economische groei gaat gepaard met een forse toename van de werkgelegenheid. Tezamen met de afnemende groei van de beroepsbevolking leidt dit tot een daling van het aantal werkzoekenden tot ongeveer 3% van de beroepsbevolking in 2020. Naast extra arbeidsaanbod lokt deze krapte op de arbeidsmarkt een efficiency-verbetering van arbeid uit.

De sterke stijging van de arbeidsproductiviteit leidt er bovendien toe dat dit scenario de laagst inflatie kent, nl 1½% per jaar.

II.4 De scenario's in onderling perspectief

In Schema II.4.1 staan de belangrijkste karakteristieken van de scenario's samengevat, terwijl in tabel II.4.1 de uitkomsten naast elkaar zijn gezet en in een ruimer historisch perspectief worden geplaatst.

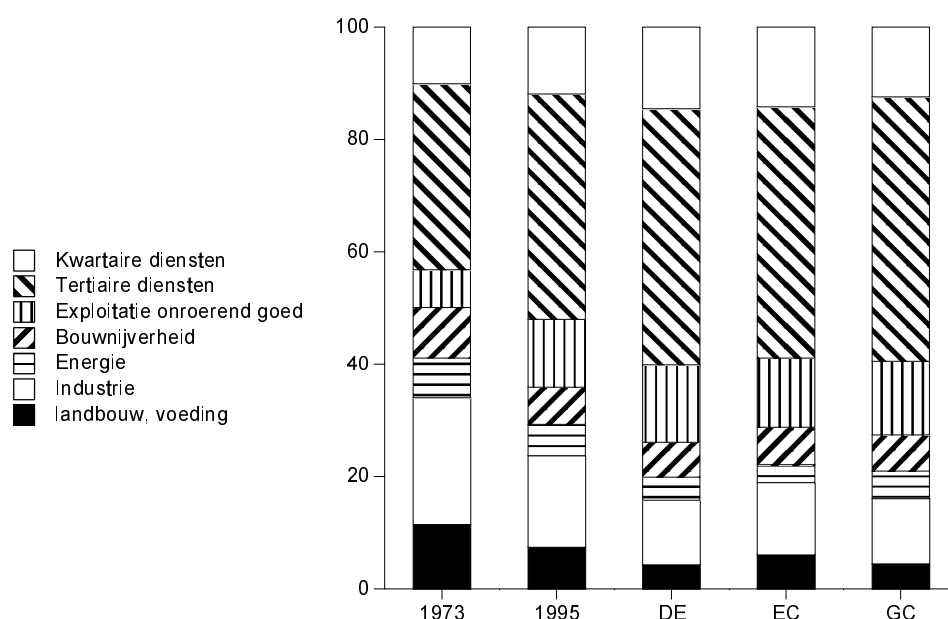
Global Competition kent de sterkste economische groei. Het volumenniveau van de productie van bedrijven in Nederland ligt in 2020 in Global Competition 15% boven dat in European Coordination en ruim 55% boven dat van Divided Europe. De consumptie per hoofd van de bevolking verdubbelt in Global Competition. Desondanks blijft de economische groei, zowel afgemeten aan het BBP als aan het BBP per hoofd van de beroepsbevolking, in Global Competition nog duidelijk achter bij voorspoedige perioden

in het verleden, zoals de jaren zestig. Wel komt het werkloosheidspercentage in Global Competition weer bij benadering in de buurt van het lage niveau in 1973.

In GC komen in de scenarioperiode bijna 2 miljoen personen meer aan het werk. Door de zwakkere economische groei neemt de werkgelegenheid in Divided Europe maar in bescheiden mate toe, namelijk met nog geen half miljoen banen. Hierdoor blijft de inactiviteit in Divided Europe nog een probleem.

Wat betreft de sectorale ontwikkeling is in alle scenario's een verdere tertiarisering van de economie zichtbaar (zie grafiek II.4.1). Dit heeft enerzijds te maken met de volume-ontwikkeling, zoals ook uit tabel II.4.1 blijkt. Anderzijds stijgen de prijzen in de dienstensector relatief sterk, omdat de productiviteitsontwikkeling in de dienstensector achterblijft bij die in de industrie. Grafiek II.4.1 maakt duidelijk dat het aandeel van de industrie en de landbouw in de totale toegevoegde waarde van bedrijven in de periode 1995-2020 verder afneemt. Dit ondanks het feit dat de industrie, gemeten in volumetermen, in EC en GC relatief sterk groeit in vergelijking met de periode 1974-1995. In §III.3.2 en III.6 komen sectorale ontwikkelingen nader aan de orde.

Grafiek II.4.1 Productiepatroon^a, 1973-2020

^a Aandelen in % van de toegevoegde waarde van bedrijven in lopende prijzen.

De bandbreedte tussen de scenario's

De scenario's beogen drie geloofwaardige toekomstbeelden te schetsen. In de scenario's spelen de grote economische regio's in de wereld op verschillende wijze in op hun zwakheden en sterke punten. Ook wordt in de scenario's op uiteenlopende wijze invulling gegeven aan trends die zich voor de toekomst aftekenen. Uiteraard zijn veel meer toekomstbeelden denkbaar. Om praktische redenen wordt echter gekozen voor de uitwerking van drie scenario's.

Deze scenario's dienen dan wel een relevante bandbreedte te leveren. Voor de kernthema's is de economische ontwikkeling van groot belang. De scenario's moeten dan ook de marges aangeven waarbinnen de economische ontwikkeling de komende 25 jaar zou kunnen liggen wanneer niet van extreme voor- of tegenspoed sprake is. Dit roept bijvoorbeeld de vraag op in hoeverre nog lagere of hogere groei dan in de huidige scenario's plausibel is?

Voor de beantwoording van deze vraag kan gekeken worden naar het verleden. Divided Europe kent de laagste groei. De BBP-groei per hoofd van de beroepsbevolking met 1¼% in dit scenario sluit aan bij die in de periode 1974-1995. Deze periode wordt gekenmerkt door de oliecrises en de zeer diepe recessie aan het begin van de jaren tachtig. Ondanks de mondiale crisis in de jaren dertig ligt de economische groei per hoofd van de bevolking in de twintig jaar tussen beide Wereldoorlogen ook niet lager dan in DE geschetst. Een lagere groei dan in DE is dan ook moeilijk voor te stellen, wanneer niet uitgegaan wordt van majeure rampspoed of van beleid gericht op beperking van de economische groei.

Ook een sterkere groei dan in GC lijkt minder waarschijnlijk. Weliswaar kende de 'golden sixties' een volumegroei van het BBP per hoofd van

Tussen de scenario's zijn grote verschillen zichtbaar in de ontwikkeling van de voor Nederland relevante wereldhandel. Deze verschillen zijn van grote invloed op de economische ontwikkeling in Nederland in de scenario's. Ook de verschillen met het verleden zijn markant. Vanwege de achterblijvende ontwikkeling in Europa blijkt alleen in DE de groeivoet van de geografisch herwogen wereldhandel lager te liggen dan in de periode 1974-1995. In EC en GC is de stijging van de wereldhandel ruim 2% hoger dan in genoemde periode. Wel ligt het groeitempo ook in de beide hoge groeiscenario's beduidend onder dat voor de voorspoedige jaren 1961-1973. Het verschil in groeitempo ten opzichte van de 'Golden Sixties' bedraagt gemiddeld zo'n 1,5% per jaar voor GC en een kleine 3% voor EC.

Een ander opvallend verschil tussen de scenario's betreft de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit. Zowel nationaal als internationaal is de laatste decennia een afnemende productiviteitsgroei waarneembaar. In Divided Europe zet deze trend door. In European Coordination neemt de productiviteit in Nederland ongeveer evenveel toe als in de periode 1974-1995, terwijl in het 'technologie' scenario Global Competition het groeipercentage weer hoger ligt. Echter, ook in dit scenario blijft de productiviteitsstijging achter bij die in de jaren zestig, toen 'catching-up' effecten ten aanzien van de Verenigde Staten een belangrijke rol speelden.

In alle scenario's vlakt de bevolkingsgroei af en is er sprake van een verdergaande vergrijzing. Alhoewel in European Coordination de economische groei in Nederland niet het sterkst is, neemt de bevolking in dit scenario wel het meest toe. Niet gehinderd door een restrictief toelatingsbeleid, ligt in European Coordination namelijk het migratiesaldo het hoogst.

Weliswaar stijgt de bevolking in European Coordination het sterkst, maar dit geldt niet voor de beroepsbevolking. De groei van de beroepsbevolking is in Global Competition sterker dan in de andere scenario's, omdat vanwege de hogere economische groei in dat scenario de arbeidsmarkt het meest gespannen is. Dit leidt onder meer tot een sterkere toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen.

De groei van de woningvoorraad kent in alle scenario's een duidelijke vermindering in vergelijking met de periode 1974-1995, toen de woningvoorraad met gemiddeld 1,9% per jaar toenam. Dit is zowel het gevolg van een geringere demografisch bepaalde huishoudensgroei als een afzwakking van de mate van huishoudensverdunding op basis van economische en sociaal-culturele factoren. Niettemin bedraagt de uitbreidingsbehoefte aan woningen in de scenario's tussen 1,15 en 1,75 mln. De woningbouw levert derhalve een grote ruimteclaim op. Wanneer ter illustratie wordt uitgegaan van de bouw van 30 à 33 woningen per hectare volgens de VINEX-norm, bedraagt het benodigde areaal tussen de 35.000 en 55.000 ha. Dit staat gelijk aan 4 à 7 maal de oppervlakte van de gemeente Den Haag of 2 à 3 maal de Haarlemmermeer. Uitgaande van de VINEX-taakstelling is momenteel de bouw van ruim 450.000 woningen gepland in de periode

1995-2005. Confrontatie van dit cijfer met de uitbreidingsbehoefte in de scenario's laat zien dat er nog verstrekkende ruimtelijke beslissingen nodig zijn.

Schema II.4.1 Overzicht invulling scenario's

DIVIDED EUROPE	EUROPEAN COORDINATION	GLOBAL COMPETITION
1. Internationale economische-politieke ontwikkelingen		
- Marktmechanisme noch regelgeving werken goed	- Coördinatieperspectief speelt een grotere rol dan in Global Competition	- Marktmechanisme dominant; scherpe internationale concurrentie; beleidsconcurrentie tussen nationale staten
- EU: trage verdere integratie door nationale tegenstellingen en interne verdeeldheid	- Meer nadruk op 'equity' - EU: Europa van meer snelheden relevant	- Nadruk op 'efficiency' - EU: model van het Europa à la carte
2. Technische ontwikkeling		
- Trage ontwikkeling kennispotentieel	- Sterke groei kennispotentieel	- Eveneens sterke groei kennispotentieel
- Weinig efficiënte kennisdiffusie en benutting kennispotentieel	- Kennisdifusie en dus benutting kennispotentieel verlopen minder efficiënt dan in GC.	- Sterke kennisdiffusie; benutting kennispotentieel zeer goed
- Meer traditionele gerichtheid technische ontwikkeling	- Technische ontwikkeling meer maatschappelijk gericht dan in GC	- IT 'all pervasive' - Technische ontwikkeling sterk marktgericht
3. Sociaal-culturele ontwikkeling		
- Nationalistische en intolerante gevoelens prominent	- Men voelt zich 'Europees' of 'regionaal' burger - meer gemeenschapszin, solidariteit	- Men voelt zich 'wereldburger' - Maar anderzijds sterke individualisering
- Weinig vergroting ruimte voor 'kwaliteitsconsumptie' in welke zin dan ook	- consumptiepatroon en leefstijl zijn meer immaterieel en milieuvriendelijk georiënteerd	- grote mate van productdifferentiatie en materieel/hedonistische cultuur

Vervolg Schema II.4.1

DIVIDED EUROPE	EUROPEAN COORDINATION	GLOBAL COMPETITION
4. Demografische ontwikkelingen		
- (im)migratiesaldo laagste van de scenario's	- (im)migratiesaldo hoger dan in GC, uit hoofde van solidariteit	- (im)migratiesaldo relatief laag vanwege beleidsconcurrentie tussen Europese Staten
- Fertiliteit en levensverwachting relatief laag	- Fertiliteit en levensverwachting hoger dan in GC	- Matige fertiliteit en levensverwachting
- Bevolking 2020: 16,2 mln	- Bevolking 2020: 17,7 mln	- Bevolking 2020: 16,9 mln
5. Economie		
- Sterke BBP-groei in N-Amerika en Azië, Europa blijft achter.	- Tamelijk sterke BBP-groei in Europa en Azië; N-Amerika blijft achter	- Wereldwijde sterke BBP-groei
- BBP-groei Ned. 1½% p.j.	- BBP-groei Ned 2¾% p.j.	- BBP-groei Ned 3¼% p.j.
- Zwakke groei particuliere consumptie	- Tamelijk sterke stijging particuliere consumptie, maar meer 'maatschappelijk' en milieubewust gericht	- Particuliere consumptie stijgt sterk, zeer grote mate van productdifferentiatie
- Produktiestructuur verandert relatief weinig	- Minder scherpe internationale concurrentie; meer internationaal milieubeleid; meer collectieve diensten	- Productstructuur sterk dynamisch; nadruk op comparatieve voordelen; groter accent midden- en hoogwaardige activiteiten
- Arbeidsmarkt: Relatief hoge werkloosheid	- Arbeidsmarkt: Werkloosheid iets hoger dan in GC; minder grote dynamiek	- Arbeidsmarkt: Lage werkloosheid; wel grote baanonzekerheid

Tabel II.4.1 Kerngegevens Nederland, historisch en volgens drie scenario's, 1960-2020

	1961/ 1973	1974/ 1995	1996/2020			
			DE	EC	GC	
	mutaties per jaar in %					
<i>Memoranda</i>						
Wereldhandel ^a	8,9	4,6	4,0	6,1	7,4	
Bruto binnenlands product EU	4,7	2,3	1,4	2,4	2,8	
Idem, per hoofd van de beroepsbevolking	4,4	1,7	1,3	2,1	2,4	
<i>Nederland</i>						
Loonvoet bedrijven	11,1	4,9	4,8	3,7	3,2	
Prijs particuliere consumptie	4,9	4,0	3,3	2,0	1,4	
Volume uitvoer	8,9	3,9	3,1	5,4	6,5	
Volume bruto binnenlands product	4,9	2,2	1,5	2,7	3,3	
Idem, per hoofd van de beroepsbevolking	3,5	1,2	1,2	1,8	2,4	
Volume toegevoegde waarde landbouw	2,9	4,1	0,1	2,4	2,2	
Idem, industrie ^d	6,1	1,8	1,6	3,4	3,9	
Idem, bouwnijverheid	3,1	-0,6	1,2	2,2	2,7	
Idem, tertiaire diensten ^e	4,9	3,2	2,0	3,4	4,4	
Idem, kwartaire diensten	3,4	2,2	1,3	2,4	2,2	
Arbeidsproductiviteit bedrijven (per gewerkt uur)	5,5	2,3	1,8	2,3	2,5	
	1960	1973	1995	2020		
				DE	EC	GC
	niveaus in eindjaar					
Volume particuliere consumptie per capita	39	71	100	144	170	199
Volume toegevoegde waarde bedrijven	32	60	100	150	204	235
Investeringsquote ^f marktsector ^g	19	19	16	19	21	23
Bevolking	11483	13438	15456	16205	17717	16890
Woningvoorraad (x 1000)	2869	4151	6237	7375	7663	8006
Beroepsbevolking (x 1000 personen)	4332	5148	6410	6888	7865	8029
Werkgelegenheid (x 1000 personen)	4300	5040	5872	6334	7512	7802
Werkzoekenden zonder baan ^h	0,7	2,1	8,4	8,0	4,5	2,8
Verhouding inactieven/actieven (x 100%)	.	49,2	82,6	110,2	90,9	80,0
Collectieve uitgavenquote (% BBP)	30,8	41,9	45,3	50,0	44,2	37,2
Collectieve lastendruk (% BBP)	38,5	52,6	53,7	56,4	49,6	42,4

^a Geografisch herwogen, 1976/1994 i.p.v. 1974/1995.

^b Excl. energie.

^c Vaste activa, excl. woningen.

^d Excl. aardolie-industrie.

^e Excl. exploitatie onroerend goed.

^f In constante prijzen 1994.

^g Bedrijven excl. delfstoffenwinning en exploitatie onroerend goed.

^h In procenten beroepsbevolking.

III. Nadere uitwerking scenariobeelden

III.1 Internationale beeld

III.1.1 Bruto binnenlands product en wereldhandel

De CPB lange termijn studie van de wereldeconomie uit 1992, *Scanning the Future*, ligt in principe ten grondslag aan de internationale economisch-politieke beelden, die in de LT-97 worden gehanteerd. Een recente analyse van de ontwikkelingen in de verschillende regio's van de wereldeconomie tegen de achtergrond van een aantal mondiale trends¹³ geeft immers aan dat de in *Scanning the Future* gepresenteerde scenario's voor de wereldeconomie in grote lijnen nog steeds adequaat inspelen op de sterke en zwakke punten van regio's. Wel behoeven enige kwantitatieve uitgangspunten, zoals de olieprijsen, de demografie en het Amerikaans en Japans groeipotentieel op lange termijn, actualisering. Voorts verdient het proces van Europese integratie meer aandacht. In tabel III.1.1 zijn de belangrijkste uitgangspunten betreffende de *internationale volume-ontwikkelingen* weergegeven. De rest van deze subparagraaf bevat een korte toelichting¹⁴.

Tabel III.1.1 *Volume ontwikkeling bruto binnenlands product en geografisch herwogen wereldhandel naar belangrijke regio's, 2000-2020*

	NA ^a	Japan	DAE ^a	WE ^a	Wereld
	mutaties per jaar in %				
Bruto binnenlands product DE	2¾	2¾	6	1¼	2,9
Bruto binnenlands product EC	1¾	2½	5½	2¼	2,6
Bruto binnenlands product GC	2½	2	6	2¾	3,2
Geografisch herwogen wereldhandel DE	6,1	6,6	6,6	4,0	5,4
Geografisch herwogen wereldhandel EC	5,9	6,4	6,4	5,9	6,0
Geografisch herwogen wereldhandel GC	7,7	7,9	8	7,5	7,7

^a NA = Verenigde Staten, Canada, Australië en Nieuw-Zeeland; DAE = HongKong, Taiwan, Singapore, Zuid-Korea, Maleisië, Thailand, Indonesië en de Filippijnen; WE = West-Europa.

¹³ Zie CPB, Centraal Economisch Plan 1996, hoofdstuk IV.

¹⁴ In Appendix B wordt voorts nader ingegaan op de prijsconcurrentiepositie en exportprestatie van grote regio's.

Op wereldschaal overheerst in *Divided Europe* het vrije marktperspectief. Europa is in veel mindere mate dan de Verenigde Staten, Japan en de Zuidoost-Aziatische landen in staat om op de in dit scenario optimale omstandigheden voor technologische vernieuwing in te spelen. Het resultaat is een teleurstellende economische groei in Europa temeer omdat de concurrentiepositie ten opzichte van de andere geïndustrialiseerde regio's gestaag verslechtert. De teleurstellende economische groei heeft ook een negatieve weerslag op de Europese integratie, met als resultaat dat behalve het marktmechanisme ook het coördinatiemechanisme niet goed functioneert. In Noord-Amerika en Azië zijn de voorwaarden voor een meer dynamische ontwikkeling wél aanwezig. De nadruk op het vrije markt perspectief en de mede daardoor snelle technologische ontwikkeling zorgen ervoor dat in Amerika een herstel van concurrentiekracht en productiviteitsgroei plaatsvindt. De Japanse industrie gaat zich meer toeleggen op de productie van hoogwaardiger producten wat gepaard gaat met het overlaten van meer arbeidsintensieve delen aan andere Aziatische landen.

In *European Coordination* zijn de grote blokken in de wereld meer naar binnen gericht, waardoor de internationale handel negatief beïnvloed wordt. Dit komt tot uiting in de groei van wereldhandel (en bruto binnenlands product). Met uitzondering voor West-Europa is de (geografisch herwogen) handelsgroei hier het laagst van de drie onderscheiden scenario's. Bij het beeld voor de productie valt vooral het achterblijven van Noord-Amerika op. De mogelijkheden voor technische vooruitgang worden in de Verenigde Staten onvoldoende benut. De kwaliteit van onderwijs en infrastructuur ondergaat een verdere verslechtering en onder invloed van een omvangrijk begrotingstekort en een stijgend tekort op de betalingsbalans steken protectionistische neigingen weer de kop op.

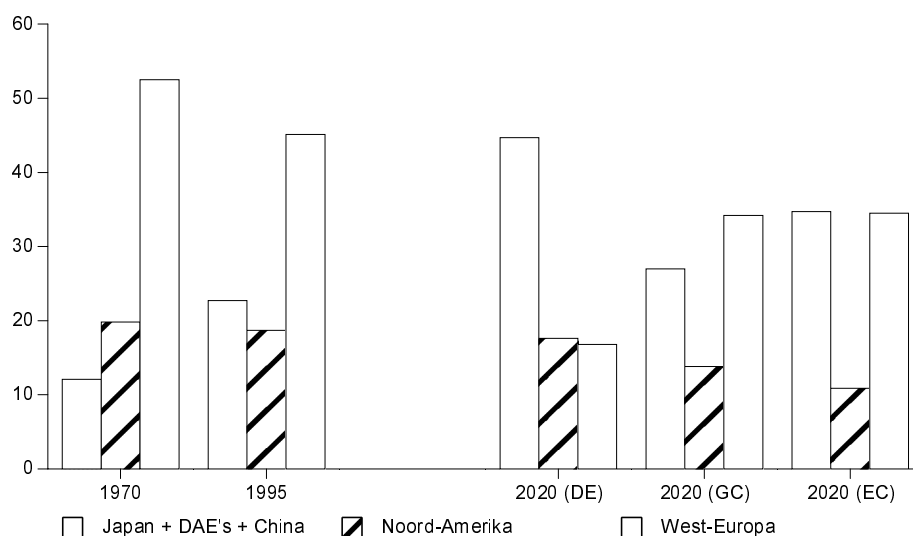
Grootschalige en gecoördineerde onderzoeks- en ontwikkelingsinspanningen fungeren in Europa als de drijvende krachten achter de technologische dynamiek. De voortschrijdende integratie versterkt de Europese positie nog verder. Technologische ontwikkelingen worden vanuit Brussel gestimuleerd via zaken als onderwijs- en R&D-faciliteiten, energie- en vervoertechnologie en landbouwonderzoek. Daarnaast wordt een Europees milieu-, vervoer- en energiebeleid in gang gezet. Een en ander betekent dat de economische groei in West-Europa ondanks de beperkte aandacht voor efficiency-aspecten in dit scenario redelijk hoog is.

Global Competition is het scenario waarin wereldwijd sprake is van een voorspoedige economische ontwikkeling. Marktincentives vormen de drijvende krachten achter de technologische en economische dynamiek. In alle regio's vinden aanpassingen plaats om een dynamische internationale ontwikkeling mogelijk te maken. Noodzakelijk hiervoor is een goede werking van markten. Er is sprake van beleidsconcurrentie tussen staten en deregulering en liberalisatie staan centraal. De informatietechnologie ontwikkelt zich uitbundig en daarnaast is een snelle voortgaande individualisering

kenmerkend voor dit scenario. Deze versterking van de economische dynamiek zorgt voor een in alle regio's aanzienlijke groei van de relevante wereldhandel. Geen enkele regio blijft echt achter; verslechtering van de concurrentiepositie blijven van beperkte betekenis, zodat zonder uitzondering de verschillende regio's sterk kunnen profiteren van de forse wereldhandelsgroei. De stijging van het bruto binnenlands product is voor de wereld groter dan in de andere scenario's. Ook de afzonderlijke regio's scoren redelijk tot goed. Japan doet het naar verhouding nog het slechtst onder meer door een in vergelijking met de andere scenario's wat zwakkere ontwikkeling van de concurrentiepositie - vanwege het meer openstellen van de economie voor marktkrachten en meer oog voor de geneugten des levens (buitenlandse vakanties, kwaliteit huisvesting) in plaats van alleen maar oog voor de economische kant - en een grotere daling van het arbeidsaanbod ($-1/2\%$ per jaar in GC tegen $-1/4\%$ in DE en EC).

Grafiek III.1.1 Aandelen regio's in wereldhandel, 1970-2020

Aandelen regio's in de wereldhandel

In grafiek III.1.1 staan de verschuivingen in het wereldhandelspatroon weergegeven.¹⁵ In alle scenario's vermindert het aandeel van West-Europa in de wereldhandel en neemt het aandeel van Japan, China en de 'Dynamic Asian Economies' (DAE's) toe. Deze ontwikkeling was ook zichtbaar in de periode 1970-1995.

¹⁵ De aandelen in 2020 zijn berekend in prijzen van 1995.

De mate waarin de aandelen verschuiven verschilt tussen de scenario's. In DE zijn de veranderingen het grootst. Het aandeel van Japan, China en de DAE's verdubbelt ten opzichte van 1995, terwijl het Westeuropese aandeel halveert. In 2020 is het aandeel van Japan, China en de DAE's zelfs groter dan dat van West-Europa en de Verenigde Staten tezamen. Vanwege de multipolaire groei zijn de wijzigingen in Global Competition minder markant.

III.1.2 Invoerprijzen

Voor de *invoerprijzontwikkeling* (zie tabel III.1.2) zijn drie belangrijke determinanten aan te wijzen: de ontwikkeling van de grondstoffen- en energieprijzen, de ontwikkeling van de loonkosten per eenheid product in de aan Nederland toeleverende landen en het verloop van de wisselkoers ten opzichte van die leverende landen.

Tabel III.1.2 Internationale prijsontwikkeling, 2001-2020

	DE	EC	GC
	mutaties per jaar in %		
Loonkosten per eenheid product leveranciers	2¾	1	0 à ¼
Reële grondstofprijs ^a	1	-½	2
Reële olieprijs ^b	0	-1	2
Dollarkoers	1½	-½	0
Invoerprijs Nederland	2¾ à 3	¾	¼
	1995	2020	
	niveaus in eindjaar		
Reële olieprijs (dollars per barrel)	17	20	15
			26

^a Ten opzichte van wereldhandelsprijs industrieproducten.

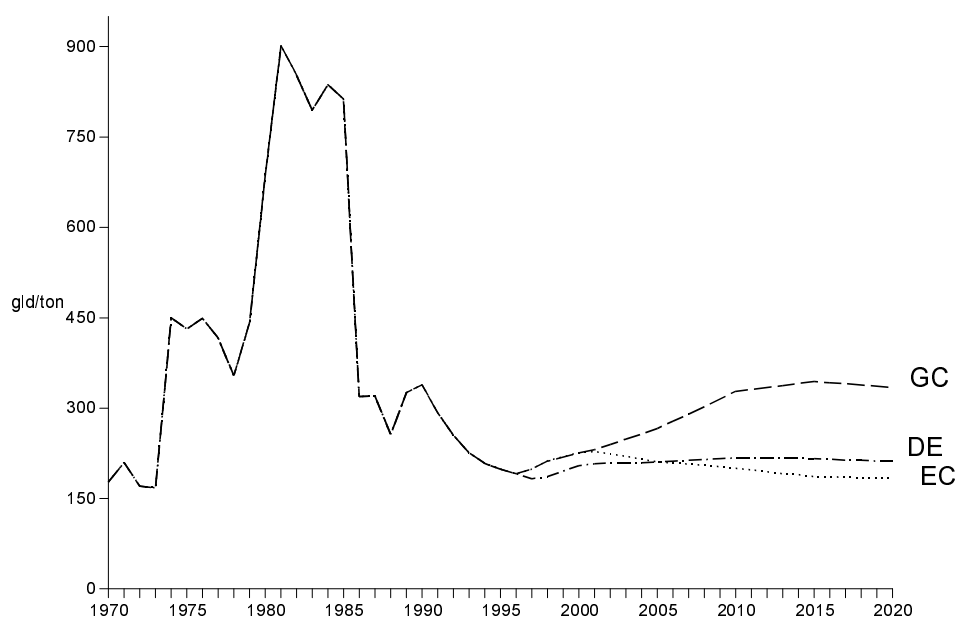
^b Ten opzichte van BBP prijs West-Europa.

In het lage groeiscenario *Divided Europe* zijn de invoerprijsstijgingen relatief hoog onder meer omdat de geringe technologische dynamiek in Europa leidt tot een relatief snelle stijging van de loonkosten per eenheid product. Het merendeel van de Nederlandse import komt uit Europa. Voor zover de import van buiten Europa komt leidt de gestage depreciatie van de EURO (gemiddeld 1½% per jaar ten opzichte van de dollar) tot relatief hoge prijzen. Deze depreciatie leidt ook tot een in EURO's gemeten relatief hoge stijging van de grondstoffenprijzen. Een uitzondering vormt de olieprijs. Deze blijft in dit scenario reëel vrijwel constant als uitvloeisel van een 'limit pricing'-politiek

van de OPEC (zie grafiek III.1.2). OPEC wenst de olieprijs te stabiliseren om het aanbod van olie door niet-OPEC-landen en de exploitatie van ‘backstops’ af te remmen.

De matige ontwikkeling van de grondstoffenrijzen beperkt de invoerprijsstijging in *European Coordination*. De reële grondstoffenprijs neemt af onder andere door de olieprijsdaling. Vanwege het welslagen van het Europees energiebeleid (‘Energy Charter’) neemt het aanbod van olie en gas uit het GOS namelijk sterk toe, mede mogelijk gemaakt door de verbeterde technologie. Een en ander wordt nog ondersteund door de in dit scenario dalende dollarkoers en de in vergelijking met DE grotere mate van dematerialisatie. Een betrekkelijk hoge groei van de productiviteit zorgt er bovendien voor dat de loonkosten per eenheid product zich niet buitensporig ontwikkelen.

Grafiek III.1.2 Reële ruwe olieprijs, 1970-2020

Technologische vooruitgang en een goede marktwerking zijn in *Global Competition* de factoren achter de zeer krachtige productiviteitsontwikkeling en de daardoor geringe stijging van de loonkosten per eenheid product. De reële grondstoffenprijs kent in dit scenario wel de grootste stijging vanwege de hoge BBP-groei in alle wereldregio's, maar het effect ervan wordt gemitigeerd doordat vooral in dit scenario de voorwaarden aanwezig zijn voor een sterke upgrading en dematerialisatie van de productie. Gemiddeld genomen daalt de grondstoffenintensiteit van de industriële productie met ruim 1% per jaar. Voor producten als ijzer en staal, aluminium, zink en kunstmest

bedraagt de dematerialisatie zo'n 1½%, voor de organische- en anorganische chemie en papier 1% en voor cement en glas ¾% per jaar. Uiteindelijk blijft de invoerprijsstijging onder invloed van de hoge productiviteit van zowel arbeid als grondstoffen beperkt tot ¼% per jaar.

III.2 Demografie, opleiding en arbeidsaanbod¹⁶

III.2.1 Bevolking

De groei van de *bevolking* is met 0,6% per jaar het hoogst in het EC-scenario. In 2020 bedraagt de bevolkingsomvang 17,7 miljoen. In DE blijft de bevolkingsaanwas beperkt tot 0,2% per jaar wat resulteert in een omvang van 16,2 miljoen in 2020. Daarbij is de groei na 2010 heel gering. De ontwikkeling in GC ligt tussen die in EC en DE en bereikt op het eind van de scenarioperiode een niveau van 16,9 miljoen. De natuurlijke aanwas (saldo van aantal geboren en aantal overledenen) en het internationale migratiesaldo zijn bepalend voor de loop van de bevolking.

De bevolkingsgroei blijft in alle scenario's duidelijk achter bij de groei in het verleden: in de periode 1971-1995 bedroeg de bevolkingstoename gemiddeld 1,2% per jaar. De in de toekomst geringere groei hangt voornamelijk samen met een lager geboorteoverschot. Het aantal geboren neemt af, in EC alleen relatief, en door de vergrijzing neemt het aantal overledenen toe.

De bevolkingsontwikkeling in *Divided Europe* wordt gekenmerkt door factoren die zowel de groei van de natuurlijke aanwas als de groei uit hoofde van migratie beperken. De matige economische groei gecombineerd met een hoge werkloosheid zorgt voor sombere toekomstverwachtingen. Jonge vrouwen stellen het krijgen van kinderen lang uit. Daarnaast zijn de omstandigheden voor voorzieningen als kinderopvang en ouderschapsverlof ongunstig als gevolg van de ruime arbeidsmarkt. Het *aantal geboren* kent daarom in dit scenario de geringste toeneming (zie tabel III.2.1)¹⁷.

De *sterftekans* wordt medebepaald door het niveau van de leef-, woon- en werkomstandigheden. Een hoge werkloosheid en lage economische groei leiden tot minder verbetering van deze omstandigheden en tot minder gezonde leefgewoonten in vergelijking met een situatie van meer voorspoedige welvaartsontwikkeling. Dit komt tot uiting in een verhoudingsgewijs geringe toeneming van de levensverwachting van zowel vrouwen als mannen.

¹⁶ Zie ook CBS en CPB, Bevolking en arbeidsaanbod: drie scenario's tot 2020, SDU (1997).

¹⁷ Om twee redenen is het kindertal in alle scenario's hoger dan in 1995. In de eerste plaats stijgt het aantal allochtonen. Allochtonen kennen een hogere vruchtbaarheid. Daarnaast is er de afgelopen decennia een sterke tendens geweest tot het uitstellen van de geboorte van het eerste kind. In de scenario's wordt er van uitgegaan dat de uitgestelde geboorten in de komende jaren alsnog plaatsvinden.

De ongunstige situatie op de arbeidsmarkt in West-Europa en Nederland vormt een rem op de *internationale migratie*. De mogelijkheden voor gezinshereniging en gezinsvormende migratie staan onder druk en asielzoekers krijgen te maken met verscherpte procedures. Kortom, in alle opzichten is in DE het migratiebeleid restrictief.

Tabel III.2.1 Kerngegevens demografie, 1970-2020

	1971-	1981-	1996-2010			2011-2020			
	1980	1995	DE	EC	GC	DE	EC	GC	
absolute mutaties per jaar (x1000)									
Aantal geboren	188	187	172	197	180	155	196	170	
Aantal overleden	112	126	148	143	143	169	156	155	
Natuurlijke aanwas	76	61	24	54	38	-13	40	14	
Migratiesaldo	33	25	19	41	28	20	45	30	
Totale bevolkingsgroei ^a	109	85	43	95	65	7	85	44	
niveaus									
	1970	1980	1995	2010			2020		
Totale bevolking ^b	13,0	14,1	15,5	16,1	16,9	16,4	16,2	17,7	16,9
w.v.									
0-19 jarigen	4,7	4,4	3,8	3,6	4,1	3,8	3,3	4,1	3,6
20-64 jarigen	7,0	8,1	9,6	10,0	10,3	10,1	9,8	10,3	10,0
65-plussers	1,3	1,6	2,0	2,5	2,5	2,5	3,2	3,3	3,3
w.v. 80 plussers	0,2	0,3	0,5	0,6	0,6	0,6	0,7	0,8	0,8
Allochtonen ^c	.	.	7,9	11,2	12,8	11,9	13,2	16,0	14,4
Kindertal per vrouw	2,6	1,6	1,5	1,6	1,9	1,7	1,6	1,9	1,7
Levensverwachting mannen	70,8	72,5	74,5	76	77	77	77	79	79
Levensverwachting vrouwen	76,5	79,2	80,3	80,7	81,9	81,9	81	83	83
Groene druk ^d	66,3	54,4	39,0	36,3	39,5	37,4	33,7	39,5	35,6
Grijze druk ^e	18,8	20,1	21,2	24,6	24,6	24,9	32,4	32,4	33,3
Demografische druk	85,2	74,6	60,2	60,9	64,1	62,3	66,1	71,9	68,9

^a Tussen 1 januari van het beginjaar en 31 december van het eindjaar (gemiddeld per jaar)

^b Jaargemiddelde in mln.

^c Migranten niet afkomstig uit de rijke OESO-landen of Indonesië. Voor de afkomst zijn bepalend het eigen geboorteland en dat van beide ouders; twee van de drie moeten aan het genoemde criterium voldoen. Allochtonen in % van de totale bevolking.

^d Bevolking 0-19 jaar in procenten bevolking 20-64 jaar.

^e Bevolking 65 jaar en ouder in procenten bevolking 20-64 jaar.

In *European Coordination* zijn de voorwaarden voor een snelle bevolkingsaanwas aanwezig. Het *migratiebeleid* is hier duidelijk minder restrictief dan in DE. Bovendien

wordt de migratie bevorderd door de grotere schaarste op de arbeidsmarkt en de relatief gunstige inkomensontwikkeling, die de mogelijkheden voor gezinshereniging doen toenemen. Er is in EC dan ook sprake van een verdere ontwikkeling in de richting van een multiculturele samenleving. Door de coördinatie van het toelatingsbeleid tussen de EU-landen wordt een sterke verscherping van dat beleid voorkomen.

De toenemende welvaart gaat in EC samen met een minder materialistische levenshouding. Het consumptiepatroon kent een meer maatschappelijk gezicht. De voorzieningen voor kinderopvang en ouderschapsverlof worden vergroot. Het krijgen van kinderen vormt daardoor veel minder dan in de andere scenario's een belemmering voor participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Een en ander betekent een in verhouding tot DE (en GC) hoog *geboortecijfer*.

Aan de gezondheidszorg wordt een belangrijke plaats toegekend en er is veel aandacht voor gezondere leefgewoonten tot uitdrukking komend in zaken als minder roken, betere voeding en meer beweging. Hierdoor neemt de *levensverwachting* sterk toe. Voorts geldt dat alleenstaanden een lagere levensverwachting hebben dan samenwonenden. In dit scenario wordt meer samengewoond, hetgeen een positief effect heeft op de gemiddelde levensverwachting.

Een sterke individualiseringstendens en het prioriteit geven aan een meer luxe leefpatroon leiden ertoe dat in *Global Competition* de omstandigheden voor een snelle groei van het aantal geborenen minder gunstig zijn dan in EC. De arbeidscarrière vormt ook voor vrouwen een belangrijke drijfveer in het leven. Daar komt bij dat een marktgerichte samenleving minder geneigd is veel middelen voor collectieve voorzieningen als kinderopvang beschikbaar te stellen waardoor men steeds meer aangewezen is op ongesubsidieerde particuliere kinderopvang.

De snelle veranderingen in dit scenario, de toenemende flexibilisering en de nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van de burger betekenen meer onzekerheid en stress. Leefgewoonten zijn minder gezond dan in EC, de collectief gefinancierde gezondheidszorg heeft minder prioriteit en de toegankelijkheid ervan is meer beperkt. De *levensverwachting* ontwikkelt zich ondanks de door de technologische vooruitgang optredende kwaliteitsverbetering in de gezondheidszorg en de lage werkloosheid dan ook gemiddeld niet voorspoediger dan in EC.

De *migrantenstroom* wordt beperkt door een restrictief toelatingsbeleid. Een restrictief toelatingsbeleid wordt in de hand gewerkt doordat internationale coördinatie van het beleid moeilijk van de grond komt en in alle EU-landen de nadruk ligt op beleidsconcurrentie.

De demografische druk (bevolking 20- plus 65+ in procenten van bevolking 20-64 jaar) neemt per saldo in alle scenario's toe. Dit wordt in hoofdzaak bepaald door een stijging van de grijze druk, alleen in EC stijgt ook de groene druk iets. Verreweg het grootste deel van de drukstijging vindt in de laatste 10 jaar plaats als de naoorlogse geboortegolf de pensioengerechtigde leeftijd bereikt. Tot 2010 blijft de verdere vergrijzing nog van

beperkte betekenis en bovendien biedt de ontgroening in DE en GC in enige mate tegenwicht. Het na 2010 voortgaande proces van ontgroening kan niet voorkomen dat de demografische druk in 2020 belangrijk in omvang is toegenomen. In DE bedraagt de stijging tussen 2020 en 1995 uiteindelijk circa 6, in GC 9 en in EC zelfs 12 procentpunt. Bij de interpretatie van de betekenis van deze cijfers en met name van de sterkere drukstijging in GC en EC moet wel in ogenschouw worden genomen, dat bij een hogere welvaartsontwikkeling de draagkracht van een samenleving belangrijk groter is.

III.2.2 Huishoudens

Het stijgingstempo van het aantal *huishoudens* vermindert sterk in de scenario's in vergelijking met de groei in de afgelopen 25 jaarsperiode (gemiddeld 2% per jaar). Het verleden wordt gekenmerkt door een uitzonderlijk snelle uitbreiding van het aantal eenpersoonshuishoudens. In de scenarioperiode zelf vlakt de groei van het aantal huishoudens (tabel III.2.2) onder invloed van een in de tijd afnemende bevolkingsgroei in alle scenario's wat af.

Op basis van alleen de bevolkingsontwikkeling stijgt het aantal huishoudens in Global Competition en European Coordination met circa 0,7% per jaar, terwijl in Divided Europe de toename 0,5% bedraagt. Vanwege economische factoren (ontwikkeling van inkomens en woonlasten) neemt het aantal huishoudens en de woningvraag nog extra toe, in Global Competition en European Coordination meer dan in Divided Europe. Vanwege de zwakke inkomensontwikkeling is dit zogenaamde welvaartseffect gering in Divided Europe. Door de ongunstige economische situatie blijven jongeren bijvoorbeeld langer thuis wonen.

Naast demografische en economische factoren spelen echter ook sociaal-culturele trends een rol bij de huishoudingsvorming. De belangrijkste sociaal-culturele factoren zijn emancipatie- en individualiseringstrends en het opleidingsniveau. Zo leiden hogere echtscheidingskansen tot meer huishoudensvorming, terwijl een grotere kans tot samenwonen het aantal huishoudens beperkt. In Divided Europe is geen belangrijk effect van sociaal-culturele factoren op de huishoudensvorming aangenomen. In European Coordination wordt daarentegen de huishoudensontwikkeling getemperd

Intermezzo Demografische ontwikkeling tot 2050

De LT-97-scenario's laten zien dat na 2010 sprake is van een snelle stijging van het aantal 65-plussers. De stijging van het aantal pensioengerechtigden in de bevolking gaat samen met een daling van het aandeel van 20-64 jarigen, het deel van de bevolking waaruit voornamelijk de beroepsbevolking moet worden gerecruteerd. Steeds minder mensen moeten dus het inkomen voor velen genereren. Het jaar 2020 laat wat deze problematiek betreft nog niet de volle omvang zien. Tussen 2020 en 2050 neemt de grijze druk met nog eens zo'n 7 à 11 procentpunten toe.

	1995	DE	2020 EC	GC	DE	2050 EC	GC
	niveaus in mln						
Totale bevolking	15,5	16,2	17,7	16,9	14,6	18,9	16,4
w.v. 0-19 jarigen	3,8	3,3	4,1	3,6	2,8	4,4	3,4
20-64 jarigen	9,6	9,8	10,3	10,0	8,2	10,4	9,1
65-plussers	2,0	3,2	3,3	3,3	3,5	4,1	4,0
	in %						
Groene druk ^a	39	34	40	36	35	42	37
Grijze druk ^a	21	32	32	33	43	39	44
Demografische druk ^a	60	66	72	69	77	81	81

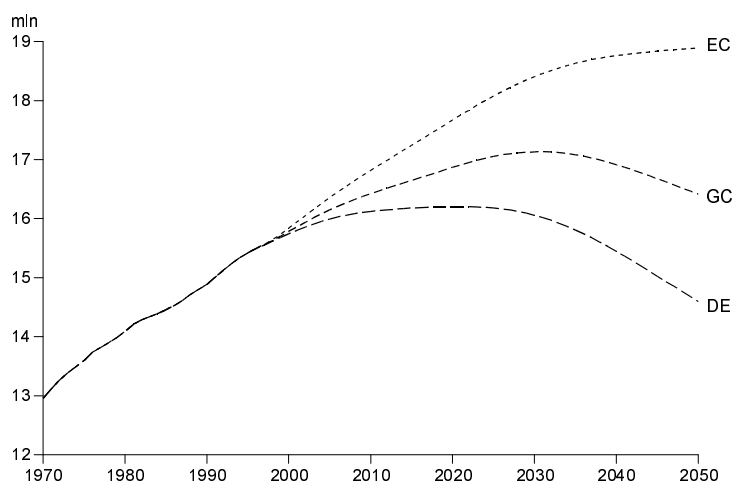
^a In % bevolking 20-64 jaar.

Na 2020 komen we in twee van de drie scenario's in een ongekende situatie: de bevolking - ook die in de beroepsgeschikte leeftijd - gaat in omvang afnemen (zie grafiek). Andere West-Europese landen komen overigens al veel eerder in die situatie. De vraag komt op of een krimpende bevolking ook tot een navenante vermindering van de economische groei zal leiden. Het antwoord op deze vraag wordt sterk bepaald door de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie en de groei van de arbeidsproductiviteit. Een krappere arbeidsmarkt kan een verdere verhoging van de arbeidsparticipatie uitlokken en het arbeidsbesparende karakter van de technologische ontwikkeling stimuleren. Weliswaar neemt de arbeidsparticipatie van vrouwen en ouderen in de drie scenario's behoorlijk toe, maar in 2020 ligt de arbeidsparticipatie van vrouwen altijd nog duidelijk onder die van mannen en ook onder die bijvoorbeeld in Zweden nu.

Daarnaast ligt de arbeidsparticipatie bij mannen in de leeftijdscategorieën 55-64 in de scenario's in 2020 tussen 44% en 66%. In 1970 was dit in Nederland nog 75%. Dit geeft aan dat er nog een behoorlijke potentiële ruimte voor vergroting van de arbeidsparticipatie blijft, ook na 2020. Potentiële ruimte voor verhoging van de arbeidsparticipatie, want óf deze benut wordt is de resultante van een maatschappelijke afweging tussen materiële welvaart en vrije tijd. Een verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd of een toeneming van internationale migratie behoren daarnaast eveneens tot de mogelijkheden.

Al met al behoeft een vermindering van de bevolking zeker niet te betekenen dat ook de beroepsbevolking afneemt. Daarenboven kan de krapte op de arbeidsmarkt extra arbeidsproductiviteitsverhoging stimuleren, zodat een eventuele omslag in de ontwikkeling van de beroepsbevolking niet hoeft te leiden tot een navenante vermindering van de economische groei.

Grafiek *Bevolking in Nederland, 1970-2050*

door een grotere mate van samenwonen, terwijl in *Global Competition* de individualisering een kleine extra impuls uitoefent. Zowel in *European Coordination* als *Global Competition* heeft het hoge onderwijspeil een positief effect op de huishoudensvorming. Per saldo neemt in *Divided Europe* het aantal huishoudens toe met 0,6% per jaar en in *European Coordination* en *Global Competition* met 0,7% respectievelijk 0,9%.

Tabel III.2.2 Ontwikkeling van het aantal huishoudens, 1996-2020

	1996-2020		
	DE	EC	GC
	mutaties per jaar in %		
Huishoudens	0,60	0,74	0,89
w.v. demografisch effect	0,54	0,74	0,66
welvaarts effect	0,07	0,12	0,18
soc.cult. effect	-0,01	-0,12	0,05
	<u>2020</u>		
	index 1995=100		
Huishoudens	116	120	125
w.v. alleenstaand	147	132	172
samenwonend	103	117	105

De combinatie van sterke nadruk op de persoonlijke ontplooiing en de hoogste welvaarts groei zorgt ervoor dat in *Global Competition* het aantal eenpersoonshuishoudens het sterkst toeneemt. In de scenarioperiode kent GC, ondanks een geringere bevolkingsgroei, uiteindelijk een 0,2% per jaar grotere toeneming van het aantal huishoudens dan EC. In absolute aantallen bereikt de huishoudensgroei in GC over de scenarioperiode een omvang van 1,6 miljoen en is daarmee belangrijk groter dan in EC en vooral DE (1,3 respectievelijk 1,0 mln). In verband met het vraagstuk van de verdeling van de beschikbare ruimte is dit van belang, daar ook uit andere motieven (bedrijvigheid, verkeer) dan het woonmotief de vraag naar ruimte juist in GC het grootst zal zijn.

III.2.3 Onderwijsparticipatie

Economische factoren bepalen in belangrijke mate de toeneming van het aantal leerlingen en studenten. Een relatief geringe inkomensgroei werkt in *Divided Europe* nadelig uit op de onderwijsdeelname. De personele- en materiële investeringen in het onderwijs worden weggedrukt door de hoge overdrachtsuitgaven. Uitgaven voor kwaliteitsverbetering blijven daardoor achterwege. Blijkens tabel III.2.3 blijft de groei

van de onderwijsparticipatie duidelijk achter bij die in de meer kennisintensieve hoge groeiscenario's.

Tabel III.2.3 Onderwijsparticipatie (voltijd), 1980-2020

	1980	1994	2020 DE	EC	GC
	in %				
15-19 jarigen	67	78	80	82	85
20-24 jarigen	15	28	32	36	37

In *European Coordination* (en in GC) is de economische groei zodanig hoog dat hoge eisen worden gesteld aan het kennisniveau van de beroepsbevolking. Er is aangenomen dat geleidelijk begonnen wordt met de invoering van de zogenaamde startkwalificatie. Dit betekent dat alle leerlingen in het initieel onderwijs een diploma op het niveau MBO/primair leerlingwezen dienen te behalen alvorens zij doorstromen naar de arbeidsmarkt. Dit komt in tabel III.2.4 tot uitdrukking in een forse toeneming van het aantal MBO'ers in EC en GC. De invoering van de startkwalificatie en de betere economische situatie maken dat de onderwijsparticipatie in EC aanzienlijk sterker groeit dan in DE. EC is het scenario met de sterkste stijging van het leerlingenaantal vanwege de hogere bevolkingsgroei.

Tabel III.2.4 Leerlingenaantallen voltijd onderwijs naar schoolsoort, 1980-2020

	1980	1994	2020 DE	EC	GC
	dvd personen				
AVO/VBO	1226	880	859	1021	926
MBO	168	285	313	376	356
HBO	132	226	227	273	266
WO	150	186	154	203	198
Totaal	1676	1578	1553	1872	1745

De eisen die ten aanzien van technologie en kennis worden gesteld zijn in *Global Competition* nog belangrijk hoger dan in EC. Om de uitval in het Algemeen Voortgezet Onderwijs en het Voorbereidend Beroepsonderwijs terug te dringen wordt door de overheid een actief onderwijs- en arbeidsmarktbeleid gevoerd. Verlaging van pupil/teacher ratio's en hogere materiële overheidsuitgaven zijn de instrumenten die

voor het bereiken van die lagere uitvalsdoelstelling worden ingezet. Hierdoor kan met name de participatie van 15-19 jarigen extra worden bevorderd.

In vergelijking met het verleden neemt de onderwijsparticipatie in alle scenario's in bescheiden mate toe. Langzamerhand worden in de scenario's verzadigingsniveaus bereikt, zeker voor wat betreft de 15-19 jarigen. De relatief sterke stijging van de participatiegraad van 20-24 jarigen hangt voor een belangrijk deel samen met het inhalen van de achterstand qua onderwijsdeelname van vrouwen.

III.2.4 Opleidingsniveau potentiële beroepsbevolking

Het gemiddelde opleidingsniveau van de *potentiële beroepsbevolking* stijgt in de scenario's doordat lager opgeleide ouderen in de loop van de tijd plaatsmaken voor hoger opgeleide jongeren. Gedurende de scenarioperiode worden bovendien de verschillen in opleidingsniveau tussen mannen en vrouwen geleidelijk geringer, in 2020 is het niveau ongeveer gelijk. Het voor 2020 resulterende beeld in tabel III.2.5 geeft voor de drie scenario's weinig verschillen te zien. In DE is het aandeel van de lager opgeleiden zo'n drie procentpunten hoger dan in EC en GC. Door een relatief hoog migratiesaldo komt het aantal met alleen een basisopleiding in EC iets hoger uit dan in GC.

Tentatieve berekeningen wijzen er overigens op dat de stijging van het opleidingsniveau van de beroepsbevolking in de scenario's onvoldoende is om de fricties aan de onderkant van de arbeidsmarkt op te lossen. De technologische ontwikkeling leidt er namelijk toe dat ook de vraag naar hoger opgeleiden blijft toenemen en die naar laaggeschoolden afnemen.

Tabel III.2.5 *Potentiële beroepsbevolking naar opleidingsniveau, 1979-2020*

	1979	1995	2020		
			DE	EC	GC
<i>Niveau</i>	in % van het totaal				
Basis	28	16	10	10	9
Lager	32	28	26	24	23
Middelbaar	30	38	40	41	42
Hoger	11	19	24	25	26

III.2.5 Arbeidsparticipatie en beroepsbevolking

In tabel III.2.6 zijn de voornaamste gegevens betreffende de arbeidsaanbodscenario's weergegeven. De ontwikkeling van de participatie van de potentiële beroepsbevolking

Allochtonen

Het aantal allochtonen neemt in alle drie scenario's flink toe. Ook in *Divided Europe*, het scenario met het laagste migratiesaldo, neemt het aantal allochtonen duidelijk toe: van 1,2 miljoen in 1995 tot 2,1 miljoen in 2020. In *European Coordination* is er zelfs sprake van meer dan een verdubbeling tot 2,8 miljoen in 2020. Het aandeel van de allochtonen in de bevolking neemt ook toe. In *European Coordination* verdubbelt het percentage allochtonen van bijna 8% in 1995 naar 16% in 2020. In dit scenario bestaat bijna driekwart van de totale bevolkingsgroei tot 2020 uit allochtonen. In *Global Competiti-on* is dat bijna 90%. In *Divided Europe* is de groei van het aantal allochtonen zelfs groter dan de totale bevolkingsgroei. Met andere woorden het aantal autochtonen loopt in dit scenario terug.

Ook het aandeel van allochtonen in de beroepsbevolking neemt sterk toe, van een kleine 7% in 1995 tot 13 à 16% in 2020. Dit is de resultante van twee ontwikkelingen, namelijk voortgezette immigratie en een stijgende participatiegraad van allochtonen. De participatie-stijging wordt voor een belangrijk deel verklaard door het stijgende opleidingsniveau van allochtonen. Desondanks wordt het verschil in participatiegraad met de autochtonen toch steeds groter. Dit komt door de voortdurende instroom van nieuwkomers, die vanwege hun taalachterstand en vanwege culturele verschillen minder zullen participeren dan autochtonen. Voorts zal de scheidslijn tussen de onderkant en de rest van de arbeidsmarkt in toenemende mate samenvallen met het onderscheid tussen allochtoon en autochtoon. Zo neemt het aandeel van allochtonen in de ongeschoolde beroepsbevolking toe van 24% in 1995 tot 40 à 60% in 2020. In *European Coordination* is de stijging het meest geprononceerd, hetgeen samenhangt met de relatief hoge immigratie in dit scenario.

Tabel Kerncijfers allochtonen

	1995	2020		
		DE	EC	GC
Allochtone bevolking (in mln)	1,2	2,1	2,8	2,4
Idem in % totale bevolking	8	13	16	14
Allochtone beroepsbevolking (in mln)	0,4	0,8	1,2	1,0
Idem in % totale beroepsbevolking	7	12	16	13
Aandeel allochtonen in beroepsbevolking met alleen basisonderwijs (in %)	24	41	57	46

wordt vooral bepaald door het verloop van de arbeidsongeschiktheid en het stijgings-tempo van de participatiegraad van vrouwen.

Tabel III.2.6 Kerngegevens arbeidsaanbod-scenario's, 1995-2020

	Niveaus			Groeivoeten		
	1995	2010	2020	1996-2010	2011-2020	1996-2020
<i>Divided Europe</i>	x 1000			mutaties per jaar in %		
Bevolking (20-64)	9647	10024	9759	0,3	-0,3	0,0
Participatiegraad (20-64) (in %)	64	67	68			
Arbidsaanbod totaal	6410	6962	6888	0,5	-0,1	0,3
Arbidsongeschiktheid	755	990	1146	1,8	1,5	1,7
Idem in % beroepsbevolking	11,8	14,2	16,6			
<i>European Coordination</i>						
Bevolking (20-64)	9647	10274	10303	0,4	0,0	0,3
Participatiegraad (20-64) (in %)	64	71	74			
Arbidsaanbod totaal	6410	7486	7865	1,0	0,5	0,8
Arbidsongeschiktheid	755	823	922	0,6	1,1	0,8
Idem in % beroepsbevolking	11,8	11,0	11,7			
<i>Global Competition</i>						
Bevolking (20-64)	9647	10137	10003	0,3	-0,1	0,1
Participatiegraad (20-64) (in %)	64	72	77			
Arbidsaanbod totaal	6410	7549	8029	1,1	0,6	0,9
Arbidsongeschiktheid	755	737	772	-0,2	0,5	0,1
Idem in % beroepsbevolking	11,8	9,8	9,6			

Rekening houdend met de leeftijdsspecifieke WAO-kansen is het *arbidsongeschiktheidsvolume* in de uitgangssituatie 2 à 3 maal zo hoog als in de omringende landen. Een belangrijke oorzaak hiervoor is dat de uitvoeringsorganisaties in het verleden te weinig hebben gedaan om de instroom te beperken. Dit kwam doordat eenzelfde instantie was belast met zowel de uitvoering als het toezicht daarop. Ook waren er financiële prikkels om personen met een uitkering krachtens de ziektewet (gefinancierd door werkgevers en werknemers) snel te laten doorstromen naar de WAO (gefinancierd uit algemene middelen). Bovendien waren hoogte en duur van de WAO-uitkering relatief genereus. Een en ander leidde tot een omvangrijk oneigenlijk gebruik van de WAO. Ook speelt een rol dat in Nederland naast het 'risque professionnel' ook het 'risque social' is gedekt. Dat wil zeggen dat arbeidsongeschiktheid door oorzaken die met het werk niets te maken hebben, ook recht geeft op een WAO-uitkering. Deze laatste factor maakt dat ook aan het eind van de scenarioperiode de achterstand ten opzichte van de buurlanden in geen enkel scenario volledig is ingehaald.

In *Divided Europe* is geen aanvullend WAO-beleid opgenomen vanwege het ontbreken van consensus hieromtrent. Daarom wordt verondersteld dat de leeftijdsspeci-

fieke WAO-kansen na 2000 ongewijzigd blijven. De toename van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen is dan ook demografisch bepaald. Onder invloed van de veroudering van de naoorlogse geboortegolf neemt het aantal WAO'ers vooral in het eerste decennium van de volgende eeuw fors toe.

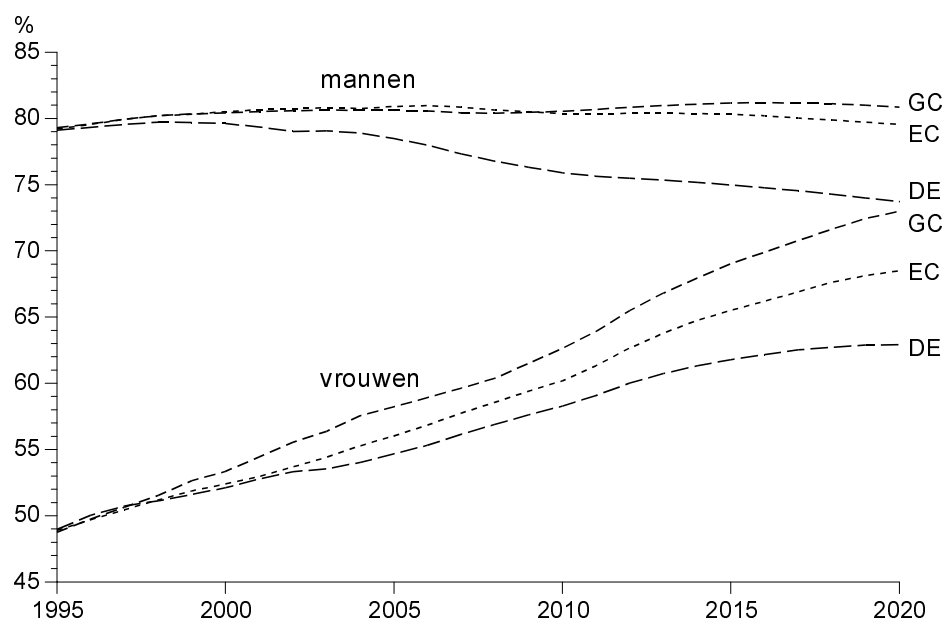
De dynamische economische omgeving en de toenemende kosten van vergrijzing dwingen vooral in GC, ook na 2000, tot een scherper beleid ten aanzien van arbeidsongeschiktheid. Aanvullend beleid is aangenomen, zoals een straffere uitvoering van de regeling en een verbetering van de uitvoeringsorganisatie. Daarnaast blijft de ontwikkeling van de uitkeringshoogte voor personen beneden de 65 achter bij de algemene loonstijging. Voorts leidt de lage werkloosheid tot minder instroom in de WAO. Uiteindelijk bereikt het aantal arbeidsongeschikten in GC in 2020 - ondanks de vergrijzing - een niveau dat vrijwel gelijk is aan dat in de uitgangssituatie. Hiermee wordt een belangrijke stap in de richting van het niveau van de buurlanden gezet. Zolang het sociale risico in ons land ook gedekt is, is echter een volledige inhaal van de achterstand moeilijk te realiseren.

In European Coördination wordt wel een aanvullend beleid in de volumesfeer gevolgd, maar wordt er uit solidariteitsoverwegingen voor gekozen dat ook niet-actieven in de stijgende welvaart delen. Hierdoor blijft de groei van het aantal WAO'ers nog wel achter bij de demografisch bepaalde groei. Het percentage WAO'ers blijft ongeveer stabiel.

In grafiek III.2.1 is de ontwikkeling van de *arbeidsparticipatiegraad* van mannen en vrouwen weergegeven. De groei van de totale participatie is in alle scenario's in meer of mindere mate de resultante van een (vanaf 2000) daling (DE) of nagenoeg gelijkblijven (GC en EC) bij de mannen en een grote stijging bij de vrouwen.

Door de zwakke economische groei en het mede daardoor ontbreken van maatregelen ter bevordering van de participatie van vrouwen, zoals faciliteiten voor kinderopvang, blijft de toeneming van de totale participatiegraad in *Divided Europe* beperkt. De gemiddelde deelname aan het arbeidsproces wordt overigens gedrukt door de veroudering van de bevolking, waardoor oudere leeftijdscategorieën met relatief lage participatiegraden zwaarder gaan wegen. Zo wordt de daling van het deelnamepercentage bij de mannen versterkt door dit samenstellingseffect. De daling van de participatiegraad voor de totale populatie mannen van 20-64 jaar (zie tabel III.2.7) is groter dan voor de afzonderlijke leeftijdscategorieën. De daling bij mannen van 30-54 jaar is het gevolg van een verdubbeling tussen 1995 en 2020 van het aandeel van allochtonen in de totale beroepsbevolking. De participatiegraad van allochtonen ligt belangrijk onder die voor autochtonen. Voor mannen onder de 25 is sprake van een daadwerkelijke vermindering van de participatie, een direct gevolg van de toegenomen onderwijsparticipatie.

Grafiek III.2.1 Participatiegraad mannen en vrouwen, 1995-2020

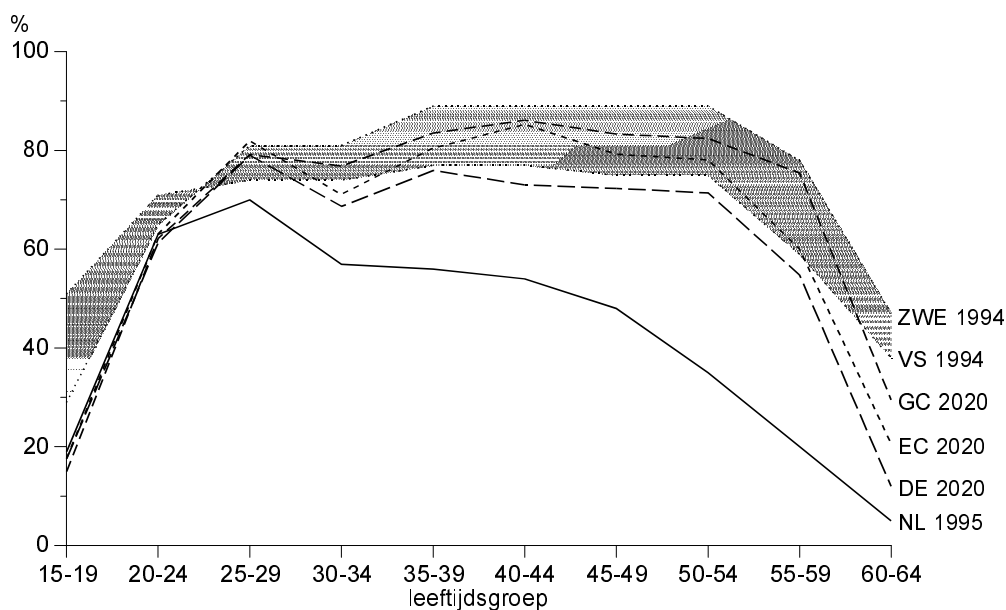
Tabel III.2.7 Participatiegraden naar geslacht, leeftijd en etniciteit, 1995-2020

	1995	2020		
		DE	EC	GC
in % van de bevolking naar geslacht, leeftijd en etniciteit				
Mannen:				
20-29 jaar	77	75	75	74
30-54 jaar	90	88	90	90
55-64 jaar	39	41	58	66
20-64 jaar	79	74	80	81
Vrouwen:				
20-29 jaar	65	70	73	71
30-54 jaar	52	72	79	82
55-64 jaar	13	34	41	54
20-64 jaar	49	63	69	73
Totaal				
20-64 jaar	64	68	74	77
Autochtonen	65	71	77	81
Allochtonen	53	55	62	59

Een voorspoedige economische ontwikkeling, goede voorzieningen voor kinderopvang, een uitbreiding van op zorgtaken toegesneden vormen van verlof en een hoog opleidingspeil vormen stimulansen voor een groei van de arbeidsparticipatie van vrouwen in *European Coordination*. Dezelfde drie factoren die de participatiegraad drukken in DE zijn ook in EC verantwoordelijk voor de verminderde participatie van mannen. Naast de toenemende vergrijzing en de groei van het aandeel van allochtonen speelt de grotere onderwijsparticipatie van 20-29 jarigen een rol.

Global Competition kent het sterkste stijgingstempo van de participatiegraad. Emancipatie- en individualiseringstrends zetten zich in dit scenario krachtig voort. Uiteindelijk ligt de participatiegraad van vrouwen op het eind van de scenarioperiode nog slechts 8%-punten achter die van mannen. In de uitgangssituatie in 1995 bedroeg die achterstand nog 30% punten. Ook de meer sobere ontwikkeling van de sociale zekerheid, een gedeeltelijk ontkoppeling waardoor alle uitkeringen met uitzondering van die voor 65-plussers jaarlijks $\frac{3}{4}$ % achterblijven bij de algemene loonontwikkeling, bevordert de participatie. Bovendien blijven in dit scenario meer 66 en 67 jarigen aan het werk.

Grafiek III.2.2 Participatiegraden vrouwen, internationaal

Ontwikkeling beroepsbevolking in internationaal perspectief

In onderstaande tabel is een vergelijking gemaakt tussen de ontwikkeling van de beroepsbevolking in Nederland en West-Europa. Voor alle scenario's geldt dat het tempo van de groei in Nederland hoger ligt. Naast een demografische component hoofdzakelijk bepaald door een hogere bevolkingsgroei, wordt dit beeld verklaard door het in de uitgangssituatie relatief hoge niveau van de arbeidsongeschiktheid en de in vergelijking met West-Europa lage participatiegraad van vrouwen. Het potentiële arbeidsreservoir is daardoor in Nederland groter. De mogelijkheden tot het putten uit dit reservoir worden in GC en EC aanzienlijk beter benut dan in DE. Vandaar dat in de beide hoge groeiscenario's het verschil in groei tussen de Nederlandse en de West-Europese beroepsbevolking in de periode 1996-2020 0,5% per jaar bedraagt tegenover 0,2% in DE. Het lange-termijn groeipotentieel van Nederland is vanwege deze sterkere stijging van het arbeidsaanbod groter dan in de rest van West-Europa.

Tabel Ontwikkeling beroepsbevolking Nederland en West-Europa, 1996-2020

	1996-2010	2011-2020	1996-2020
	mutaties per jaar in %		
<i>Beroepsbevolking Nederland</i>			
Divided Europe	0,5	-0,1	0,3
European Coordination	1	0,5	0,8
Global Competition	1,1	0,6	0,9
<i>Beroepsbevolking West-Europa</i>			
Divided Europe	0,3	-0,2	0,1
European Coordination	0,5	0,1	0,3
Global Competition	0,5	0,2	0,4

Een internationale vergelijking van participatiegraden van vrouwen (grafiek III.2.2) leert dat in GC en EC in het eindjaar het Nederlandse niveau, met uitzondering voor de hoogste leeftijdsklasse, tussen het huidige niveau van Zweden en de Verenigde Staten in ligt (het gearceerde gebied in de grafiek). In DE blijft de participatie in 2020 voor de leeftijdscategorieën tussen 30 en 60 jaar zich op een iets lager dan het huidige Amerikaanse niveau bevinden.

De in het voorgaande beschreven beelden met betrekking tot de ontwikkeling van bevolking, arbeidsongeschiktheid en participatiegraden zijn bepalend voor de groei van het *arbeidsaanbod*.

Zowel wat betreft de bevolkingstoename als de participatiegraad is *Divided Europe* het scenario met het laagste stijgingstempo. Daar ook het aantal arbeidsongeschikten hier het ongunstigste verloop kent blijft de groei van het arbeidsaanbod sterk (ongeveer 1 miljoen personen, d.w.z. 12-14%!) achter bij de ontwikkeling in de andere scenario's.

In *Global Competition* neemt het arbeidsaanbod iets sterker toe dan in *European Coordination*. De lagere groei van de bevolking in GC wordt meer dan gecompenseerd door de snellere toeneming van het aantal vrouwen in het arbeidsproces en de gunstiger ontwikkeling van het aantal arbeidsongeschikten waardoor per saldo de beroepsbevolking onder 65 jaar in 2020 100 duizend personen meer bedraagt dan in EC. Het uiteindelijke verschil tussen beide scenario's is nog groter vanwege de in GC veronderstelde stijging van de participatiegraad van 65-plussers als gevolg van de flexibilisering van de pensioenleeftijd.

III.3 Consumptie, uitvoer en productie

III.3.1 Particuliere consumptie

De groei van het volume van de totale consumptie blijft blijkens het beeld in tabel III.3.1 alleen in *Divided Europe* achter bij het stijgingstempo van de afgelopen twintig jaar. Zowel in *European Coordination* als in *Global Competition* ligt de groeivoet op een hoger niveau dan in het verleden. Dit verloop in verleden en toekomst hangt nauw samen met de ontwikkeling van het reëel beschikbaar inkomen van gezinnen. Dit inkomen bepaalt de (potentiële) ruimte voor groei van de consumptieve bestedingen.

De toename van het totale inkomen van gezinnen hangt af van de groei van het aantal inkomensstrekkers en de verbetering van het netto reële inkomen per werkende of uitkeringsgerechtigde. In de scenario's varieert de stijging van het reëel vrij besteedbaar looninkomen per werknemer, exclusief incidentele looncomponent, van bijna 1% per jaar in DE tot ruim 2% in GC. Daar in DE en EC de koppeling van de sociale uitkeringen aan de lonen volledig gehandhaafd blijft, blijft de inkomensontwikkeling van de uitkeringsgerechtigde niet achter bij die van de werknemers. Dit geldt zoals eerder vermeld niet voor GC. Hierin blijft de ontwikkeling van de voor de arbeidsmarkt relevante uitkeringen, d.w.z. de sociale zekerheidsuitkeringen m.u.v. de AOW, $\frac{3}{4}$ % per jaar achter bij de loonontwikkeling. De inkomensverdeling tussen loontrekkers en uitkeringsgerechtigden wordt in dit scenario derhalve schever. Daarbij zij wel aangetekend dat het aantal werklozen in GC sterk daalt, zodat vele uitkeringsgerechtigden door het verkrijgen van een baan toch een aanzienlijke inkomensverbetering realiseren.

Tabel III.3.1 Volume- en prijsontwikkeling particuliere consumptie, 1974-2020

	Volume				Prijs			
	1974-1995	1996-2020		GC	1974-1995	1996-2020		GC
		DE	EC			DE	EC	
	mutaties per jaar in %							
Voeding	1,7	1	1,7	1,6	2,6	2,5	1,4	0,5
Overige goederen	2,1	1,1	2,9	3,7	3	2,7	1,2	0,1
Energie	1,7	1,7	1,5	1,8	5,2	3,8	2,3	2,7
Huur, woningbezit	2,8	1,7	1,9	2,1	6	3,7	2,6	2,6
Tertiaire diensten	2,8	2,6	3,5	4,7	4,3	3,5	1,9	1,2
w.o. buitenlands toerisme	1	2,7	5,4	5,7	5,5	3,2	1,8	1
Kwartaire diensten	2,2	1,7	2,7	2,6	4,8	3,9	2,6	2,1
Totale particuliere consumptie	2,2	1,7	2,7	3,2	4	3,3	2	1,4
Idem per hoofd	1,6	1,5	2,1	2,8				
Reële kapitaalmarktrente ^a					4,4	3,4	3,5	4,6

^a Gemiddelde niveau.

In alle scenario's is er nog meer dan in het verleden sprake van een matige ontwikkeling van de uitgaven aan *voedingsmiddelen*. Een lage inkomenselasticiteit en een beperkte groei van de bevolking zijn de factoren achter de lage groeivoet voor deze producten met een hoofdzakelijk noodzakelijk karakter. De daling van de relatieve prijs biedt vanwege de geringe substitutie-elasticiteit onvoldoende tegenwicht. De groei van de reële uitgaven bestaat vooral uit kwaliteitsgroei, niet uit fysieke groei.

De groep *overige goederen* kent een heterogene samenstelling. Hiertoe behoren zowel producten met een lage inkomenselasticiteit zoals kledingartikelen als producten, voornamelijk in de sfeer van de elektronica, met een hogere bestedingselasticiteit. De volumegroei heeft hier vaak meer het karakter van kwaliteitsverbetering dan dat er sprake is van een groei van het aantal verkochte eenheden. De hoeveelheidsontwikkeling in de scenarioperiode staat voor een aantal producten (bijvoorbeeld auto's) onder druk van verzadigingsverschijnselen en wordt daarnaast beperkt door de afzwakkende betekenis van de demografische component. In DE is het groeitempo bijzonder laag. De bestedingen aan overige goederen worden weggedrukt doordat voor een aantal productgroepen (energie, huur en woningbezit, voeding en kwartaire diensten) de uitgaven van de consument min of meer vastliggen. De groeivoet voor deze productgroepen zal niet onder een bepaalde minimale ontwikkeling uitkomen. De snelle technologische ontwikkeling tot uitdrukking komend in een in vergelijking met de andere scenario's grotere betekenis van upgradering van het productiepakkett en de onder invloed van de snelle groei van de beschikbare inkomens grotere vraag van de consument naar luxe en een gedifferentieerd persoonlijk product zorgen in GC voor een

verhoudingsgewijs sterke groei van de overige goederen. De groei wordt ook gedragen door een relatieve prijsdaling die mede onder invloed van de snelle upgradings gunstig afsteekt bij de in DE en EC gerealiseerde prijsverbetering. In het EC-scenario staat vanwege een sterk toegenomen milieubesef de vraag naar veel energieverbruikende apparaten en auto's onder druk.

De volumegroei van de bestedingen aan *energie* blijft in alle scenario's beperkt. Een voortgaande besparing op gas en elektriciteit voor huishoudelijk gebruik en het geleidelijk zuiniger motorbrandstoffenverbruik zijn voor deze ontwikkeling verantwoordelijk. De besparingsmogelijkheden zijn onder invloed van het positieve verband tussen hoogte van de economische groei en tempo van de technologische vooruitgang het grootst in GC. In dit scenario blijft de groeivoet van de uitgaven aan energie dan ook het sterkst achter bij de macro-ontwikkeling, een ontwikkeling die nog ondersteund wordt doordat in GC de relatieve prijs het meest stijgt. Een minder milieuvriendelijk consumptiegedrag zorgt ervoor dat de volumestijging van het energieverbruik in EC het geringst is.

Voor alle scenario's geldt dat de volumebestedingen aan *wonen* (huur plus toegerekende huur op eigen woningbezit) achterblijven bij de groei in het verleden. Historisch gezien is de uitbreiding van de woningvoorraad en daarmee van de woningdiensten beperkt.

Het groeitempo van de consumptie van *tertiaire diensten* is in alle scenario's hoger dan dat voor de andere onderscheiden productgroepen. De trend uit het verleden wordt hiermee voortgezet. In GC is sprake van een wat versterkt doorzetten van de historische ontwikkeling, de groei ligt in 1996-2020 1,5% boven de toeneming voor de totale consumptie. Hieraan ligt de in dit scenario krachtige ontwikkeling van de informatietechnologie ten grondslag. De betekenis hiervan blijft wel nog beperkt door het geringe aandeel van IT-producten in de uitgangssituatie. In EC ligt de nadruk meer bij collectieve goederen als openbaar vervoer en heeft de consumptie (bijvoorbeeld de vakantiebestedingen) in het algemeen een meer milieuvriendelijk karakter.

Opvallend is de in vergelijking met het verleden forse groei van de *toeristische bestedingen* in het buitenland. Primaire factor achter deze ontwikkeling is het relatieve prijsverloop. Was in het verleden nog sprake van een aanzienlijke prijsverslechtering, in de scenarioperiode verbetert -onder invloed van factoren als een geringere reële prijsstijging van energie en een versterkte concurrentiestrijd- de relatieve prijspositie van deze door een hoge prijssubstitutie-elasticiteit gekenmerkte bestedingscategorie enigermate.

De consumptie van *kwartaire diensten* volgt in de scenario's min of meer de historische ontwikkeling. Het karakter van deze sector krijgt in GC een meer individueel en minder collectief accent. Voor de gezondheidszorg wordt in het meer op de maatschappelijke behoeften afgestemde EC scenario een ruimere plaats ingeruimd. Bovendien is er in dit scenario meer vraag naar cultuur en sport. Deze verschillen in

sociaal-culturele trends leiden ondanks de in vergelijking met GC minder uitbundige welvaartsontwikkeling tot een iets hogere groei van de kwartaire diensten in EC.

De boven geschetste ontwikkelingen komen tot uitdrukking in het in de tabellen III.3.2 en III.3.3 weergegeven consumptiepatroon respectievelijk de indexcijfers voor het consumptievolume per hoofd van de bevolking.

Tabel III.3.2 Consumptiepatroon, 1973-2020

	1973	1995	2020		
			DE	EC	GC
	in % van de totale consumptie in lopende prijzen				
Voeding	25,3	15,3	10,6	10,3	8,4
Overige goederen	31,3	24,2	18,1	20,9	20,7
Energie	6,1	6,2	7	5	6,2
Huur, woningbezit	9	16,4	17,5	15,8	16,9
Tertiaire diensten	14,1	19	24,8	25,7	28
Kwartaire diensten	14,2	18,9	22	22,3	19,8
Totale particuliere consumptie	100	100	100	100	100

De aandelen van voeding en overige goederen nemen in de scenarioperiode verder af. Hiermee wordt de trend uit het verleden voortgezet. Voor voeding is dit beeld een resultante van zowel een aan de volume- als aan de prijzenkant bij de macro-ontwikkeling achterblijvend stijgingstempo. Bij de overige goederen kan de volumebeweging in EC en GC enig tegenwicht bieden aan de door de hoge productiviteit geïnduceerde relatieve prijsdaling van industrieproducten. Voor energie gaat een relatief zwakke volumegroei samen met een reële prijsverhoging. Doordat de mogelijkheden voor energiebesparing bij lage groei minder groot zijn neemt in DE het aandeel van de uitgaven aan energie nog toe. Door de als gevolg van de demografische ontwikkeling geringere vraag naar woningdiensten en de meer gematigde verhoging van de reële huren verandert het aandeel van wonen in de scenarioperiode weinig. Dit vormt een duidelijke trendbreuk met de historische ontwikkeling. In GC kan het aandeel nog licht stijgen door een in vergelijking met DE en EC grotere reële huurprijsstijging vanwege de door de hogere reële rente sterker toenemende financieringslasten voor verhuurders. Voor tertiaire en kwartaire diensten nemen conform de ontwikkeling in het verleden de aandelen in alle scenario's in meer of mindere mate toe. Voor tertiaire diensten is een relatief sterke volumegroei de bepalende factor, voor de kwartaire diensten is de met de beperkte mogelijkheden voor productiviteitsverbeteringen samenhangende relatief sterke prijsstijging van de zorg de oorzaak van de vergroting van het aandeel.

Tabel III.3.3 Consumptievolume per hoofd van de bevolking, 1973-2020

	1973	1995	2020	EC	GC
			DE		
	consumptie per hoofd				
Voeding	80	100	122	132	136
Overige goederen	77	100	127	178	231
Energie	80	100	145	125	144
Huur, woningbezit	62	100	140	137	147
Tertiaire diensten	64	100	180	206	287
Kwartaire diensten	73	100	144	169	174
Buitenlands toerisme	94	100	184	326	365
Totaal	72	100	144	170	199

De reële kapitaalmarktrente (nominale rente minus inflatie) varieert in de scenario's van krap 3½% tot ruim 4½% (zie tabel III.3.1), tegen 5½% gedurende de laatste 15 jaar. Belangrijk lagere financieringstekorten bij de overheden werken een minder hoge nominale en reële rente dan in het recente verleden in de hand. Door de mondialisering neemt de mobiliteit van kapitaal in GC sterk toe. De reële rente zal in de buurt liggen van de groei van de wereldeconomie. Rekening houdend met een risicopremie resulteert dan een reële rente van circa 4,5%. In DE is de economische groeivoet weliswaar laag maar de in vergelijking met de hoge groeiscenario's hoge risicopremies en overheidstekorten leiden toch nog tot een reëel renteniveau van gemiddeld 3,5%.

III.3.2 Uitvoer en productie

Het *uitvoervolume*beeld in tabel III.3.4 vertoont voor de *landbouw en voedingsector* duidelijke verschillen tussen de historische en toekomstige ontwikkeling. Lag de groeivoet voor deze sector in de periode 1974-1995 nog beduidend boven die voor de totale uitvoer van goederen en diensten, in de scenarioperiode bedraagt het groeitempo nog niet de helft van de macro gerealiseerde stijging. Zowel de intensieve veehouderij als de akkerbouw vertonen een krimp in DE en GC, terwijl in EC nagenoeg sprake is van een stagnerende groei. Voor de intensieve veehouderij heeft dit vooral te maken met specifiek Nederlandse milieuproblemen. De tuinbouw ondervindt in GC concurrentie van derde landen en in DE wordt de concurrentieslag met de met lagere arbeidskosten producerende zuidelijke Europese landen (in het bijzonder Spanje) verloren.

Tabel III.3.4 Volume uitvoer, 1974-2020

	1974-1995	1996-2020		GC
		DE	EC	
	mutaties per jaar in %			
Landbouw en voeding	5,2	0,9	2,5	2,8
Industrie ^a	3,8	2,8	4,8	5,8
Energie	-0,6	0,3	-0,2	0,2
Tertiaire diensten ^b	3,7	3,1	5	6,2
Wederuitvoer	7,8	5,5	8,8	10,1
Totale uitvoer	3,9	3,1	5,4	6,5
Wereldhandel ^c	4,7	4	6,1	7,4

^a Exclusief voedings- en genotmiddelen- en olie-industrie

^b Inclusief bouwnijverheid

^c Voor het verleden dubbelherwogen, voor de scenario's geografisch herwogen

De uitvoer van *industrieproducten* blijft ook in de scenarioperiode achter bij de groei van de wereldhandel. De mate, waarin dit gebeurt, verschilt per scenario en is afhankelijk van factoren als de geografische oriëntatie, de prijsconcurrentie en de pakketsamenstelling. Bijna tweederde deel van de Nederlandse industriële export wordt afgezet in Noordwest-Europa. Daarmede profiteert de Nederlandse export in vergelijking met andere landen minder sterk van de groeiemarkten in Oost-Europa en Azië. Om deze reden kent Nederland in het lage groei scenario DE een groot nadelig effect uit hoofde van het regionale spreidingsaspect.

In alle scenario's verslechtert de prijsconcurrentiepositie van West-Europa ten opzichte van de rest van de wereld. Echter, de verslechtering van de concurrentiepositie ten opzichte van de gebieden buiten West-Europa wordt voor Nederland in Divided Europe gedeeltelijk en in European Coordination en Global Competition volledig gecompenseerd door een verbetering van de positie binnen West-Europa. Dit komt doordat de spanningen op de arbeidsmarkt als gevolg van demografische factoren (vergrijzing, afnemende bevolkingsgroei) zich in Nederland in een later stadium doen gevoelen dan elders in Europa, waardoor de looninflatie meer beperkt blijft. Door het geringere aandeel van niet-Europa in het Nederlandse exportpakket legt de prijsverslechtering in DE bovendien minder gewicht in de schaal.

In alle scenario's is voor Nederland voorts sprake van een pakketnadeel. De specialisatie in energieproducten, landbouwproducten en voedingsmiddelen en producten van de procesindustrie werkt negatief uit op de Nederlandse exportprestatie. De groeivoet van deze producten ligt beduidend onder die van de meer hoogwaardige eindproducten. De tendens van verdere dematerialisatie en grondstoffenbesparing remt de afzetgroei van basisproducten. Daarnaast staat de positie van de Nederlandse basisindustrieën in DE extra onder druk vanwege protectionistische tendensen in andere

Europese landen. In sommige branches profiteren bedrijven in EC van de strengere Europese milieu-eisen doordat zij reeds voldoen aan de strenge Nederlandse normen. In Global Competition kan de Nederlandse basisindustrie haar comparatieve voordeel van een gunstige ligging juist wat uitbuiten. In de wereldwijde concurrentie van dit scenario komen immers comparatieve voor- en nadelen scherp tot hun recht. Desondanks is in GC het pakketeffect het grootst, omdat Nederland in de uitgangssituatie niet zo gespecialiseerd is in medium- en high-tech producten, die relatief snel groeien in dit scenario.

De vraag naar *energie* blijft matig onder invloed van een voortgaande energiebesparing. Daarenboven wordt de uitvoer nog extra getroffen doordat de aardgasvoorraad in de toekomst uitsluitend voor binnenlandse verbruik zal worden aangewend.

De uitvoer van *diensten* kent in de scenarioperiode een hogere groei voert dan de industrie. Over de periode 1974-1995 lag het tempo van de groei nog iets onder dat van industriële producten. Vooral de luchtvaart en communicatiebedrijven dragen bij aan de uitvoerstijging van diensten vanwege de toenemende internationalisatie. Genoemde bedrijfstakken tezamen met de overige goederenvervoerders realiseren vanwege de krachtige multipolaire economische groei in GC de sterkste stijging.

Tabel III.3.5 Concurrentiepositie en exportprestatie van Nederland, 2001-2020

	DE	EC	GC
	mutaties per jaar in %		
Prijsconcurrentie NED-WERELD	-0,4	0	0
Prijsconcurrentie NED-West Europa	0,25	0,25	0,25
Prijsconcurrentie NED-rest	-3	-1	-1
Prijsconcurrentie-effect ^a	-0,6	0	0
Regionaal effect ^b	-1,6	-0,1	-0,2
Pakketeffect ^c	-0,4	-0,6	-0,8
Relatieve uitvoerprestatie ^d	-2,6	-0,7	-1

^a Uitvoer Nederland minus de voor Nederland relevante dubbel herwogen wereldhandel.

^b Voor Nederland geografisch herwogen wereldhandel minus de ongewogen wereldhandel.

^c Voor Nederland relevante dubbelherwogen wereldhandel minus de geografisch herwogen wereldhandel.

^d Prijsconcurrentie-, pakket- en regionaal effect tezamen.

De snelle groei van de wederuitvoer houdt ook in de scenarioperiode aan, maar een, zoals in het verleden, tweemaal zo hoog groeitempo als voor de totale uitvoer wordt niet meer gehaald. De desondanks relatief hoge groei van de wederuitvoer staat onder invloed van de verbetering van logistieke processen. Deze verbetering is het gevolg van

toepassing van nieuwe informatietechnologie. Een en ander betekent een verdere versterking van Nederland als distributieland.

De exportprestaties van Nederland in de scenario's staan samengevat in tabel III.3.5. Het grootste marktverlies wordt geleden in DE vanwege de sterke verslechtering van de prijsconcurrentiepositie en de oriëntatie op de zich weinig dynamisch ontwikkelende Europese markt. In de andere scenario's is het verlies beduidend geringer.

De in de tabel III.3.6 weergegeven ontwikkeling van het *toegevoegde waarde volume per bedrijfstak* wordt in sterke mate bepaald door het in het voorgaande geschetste beeld voor de groei van consumptie en uitvoer.¹⁸ Verschillen in de volume-ontwikkeling van sectoren zijn voor de kernthema's bijzonder relevant. Het gebruik van energie en andere grondstoffen, het ruimtebeslag, de uitstoot van schadelijke stoffen en de generatie van vervoersstromen kunnen tussen bedrijfstakken sterk afwijken. Ditzelfde geldt overigens binnen sommige bedrijfstakken. Daarnaast zijn bedrijfstakken niet gelijkmatig verspreid over het land, waardoor een divergerende bedrijfstakontwikkeling regionale consequenties kan hebben. Zo zal een sterke stijging van de activiteiten in een bedrijfstak, die in een bepaald gebied is geconcentreerd, de vraag naar arbeid in die regio vergroten. Dit kan in eerste instantie leiden tot een vergroting van het woon-werkverkeer, gevolgd door een uitbreiding van de woningvraag in dat gebied.

Afgemeten aan de volume-ontwikkeling van de toegevoegde waarde ontstaat het volgende beeld ten aanzien van de sectorale ontwikkelingen in de scenario's.¹⁹ In Global Competition groeien zowel de industrie als tertiair in historisch perspectief sterk. De industrie slaagt in upgrading en benut allerlei nieuwe technologische kennis. De industrie profiteert bovendien van de sterke groei van de wereldhandel en de investeringen. Ook tertiair doet het goed, niet alleen vanwege de stormachtige ontwikkeling van IT-gerelateerde diensten, maar ook vanwege een toename van de vraag naar allerlei persoonlijke diensten in dit luxe-scenario. De sector tertiaire diensten groeit weliswaar sterker dan de industrie, maar het verschil is minder groot dan in het verleden.

¹⁸ Voor meer gedetailleerde gegevens omtrent ontwikkelingen per bedrijfstak zij verwezen naar Appendix A.

¹⁹ In §III.6 wordt in aparte subparagrafen uitvoeriger aandacht besteed aan de landbouw, de industrie en de tertiaire dienstensector.

Tabel III.3.6 Volume bruto toegevoegde waarde factorkosten, 1974-2020

	1974-1995	1996-2020	EC	GC
		DE		
	mutaties per jaar in %			
Landbouw en voeding	3,2	0,5	2,6	2,9
Industrie ^a	1,8	1,7	3,5	4
Energie	0,3	0,2	0,8	1,2
Bouw	-0,6	1,2	2,2	2,7
Exploitatie onroerend goed	4,2	1,7	2,2	2,4
Tertiaire diensten ^b	3,2	2	3,4	4,4
Kwartaire diensten	2,2	1,3	2,4	2,2
Bedrijven	2,3	1,6	2,9	3,5
Overheid	1,7	0,3	0,8	0,9
Bruto binnenlands product	2,2	1,5	2,7	3,3

^a Exclusief voedings- en genotmiddelen- en olie-industrie

^b Exclusief exploitatie onroerend goed

In European Coordination groeien de industrie en tertiaire sector in gelijke mate. De industrie doet het daarmee beter dan in de periode 1974-1995 vanwege de sterkere groei van de wereldhandel en de sterkere groei van de investeringen. In tertiair continueert het forse groeitempo van genoemde referentieperiode. IT leidt tot minder stormachtige ontwikkelingen dan in Global Competition. Opvallend in dit scenario is dat vanwege het grote belang dat aan (collectieve) gezondheidszorg wordt gehecht de kwartaire diensten relatief sterk stijgen. Dit beperkt met name de groeimogelijkheden van de tertiaire diensten bij de consumptieve bestedingen.

In Divided Europe worden trends uit het verleden doorgetrokken: tertiair groei harder dan de industrie. De industrie leidt marktverlies op de wereldmarkt. Vooral in dit scenario verslechtert namelijk de prijsconcurrentiepositie ten opzichte van niet-EG landen. Ten opzichte van andere Westeuropese landen geldt dit echter niet. De consumptieve bestedingen nemen in de dienstensector het meest toe, maar door de achterblijvende inkomensontwikkeling in een veel geringer tempo dan in het verleden.

Wat betreft de overige sectoren is de produktiegroei van de landbouw in historisch perspectief bescheiden vanwege met name structurele problemen. De zwakke vooruitzichten voor de *landbouw en voedingsector* zijn het gevolg van de (in DE en GC) noodzakelijke krimp van de intensieve veehouderij en de daarmee verbonden afzet van producten van de dierlijke voedingsector en van de negatieve afzetgroei van de akkerbouw. In EC kan een krimp van de veehouderij en akkerbouw worden voorkomen, veel meer dan een bescheiden groei van de afzet zit er hier echter ook niet in. De ongunstige gang van zaken in de veehouderij en de akkerbouw wordt in GC meer dan gecompenseerd door een relatief gunstige groei van de tuinbouwsector. Doordat in alle

scenario's zuiniger wordt omgegaan met inputs (kunstmest, bestrijdingsmiddelen, energie en veevoer) zijn de vooruitzichten voor de toegevoegde waarde ontwikkeling gunstiger dan voor de afzet. De problemen in de landbouw belemmeren ook de expansie van delen van de voedingsmiddelenindustrie, doordat de aanvoer van grondstoffen aan banden ligt. Doordat in de voedings- en genotmiddelenindustrie de upgradings van het productenpakket in de scenario's met hoge groei goed van de grond komt, wordt in deze scenario's een hogere groei dan in het verleden gerealiseerd.

De *bouwnijverheid en de exploitatie van onroerend* goed kennen in alle scenario's een groei die achterblijft bij de macro-economische ontwikkeling. De afnemende groei van de bevolking en het niet meer bestaan van echte kwantitatieve woningtekorten leidt tot een beperkte, deels kwalitatief bepaalde productiestijging. De stijging van de kwaliteit (het sterkst in GC en nog het minst in DE) komt tot uitdrukking in het gebruik van betere materialen, in (vooral in EC) duurzaam bouwen en in een verdere verschuiving van huur- naar koopsector. Zo neemt in GC het aandeel van koopwoningen toe van 48% in 1996 tot 65% in 2020. Door de hogere kwaliteitseisen wordt ook de renovatiebehoefte groter. Kortom, binnen de woningbouw komt de nadruk meer te liggen op renovatie van bestaande woningen, terwijl binnen de nieuwbouw het accent verder verschuift van goedkope seriebouw van de (sociale) huursector naar kwalitatief hoogwaardige bouw van koopwoningen. Vanwege de geringe bevolkingsgroei neemt het volume van de investeringen in woningen in EC en GC slechts in bescheiden mate toe, terwijl in DE zelfs sprake is van een lichte daling. Het herstel van de bouw na de stagnatie van de bouwproductie in de periode 1974-1995 wordt dan ook gedragen door de investeringsmarkt voor gebouwen en grond, weg en waterbouw (GWW). In GC en EC fungeert de snelle groei in de dienstensector als motor voor de groei van de gebouwenmarkt.

De matige volumegroei in de *energiesector* (besparingen, afbouw aardgasuitvoer) betekent een doortrekken van de historische trend en komt tot uitdrukking in een verdere energie-extensivering van de productie en een beperkte groei van het (directe) energieverbruik van consumenten.

De vraag naar *kwartaire diensten*, in verhouding tot de BBP-groei, blijft zich in DE en EC ongeveer ontwikkelen zoals in het verleden. Sociaal-culturele trends (individualisering, zakelijkheid) leiden in GC tot een zeker tegen de achtergrond van de toenemende vergrijzing bezien matige stijging van de collectief gefinancierde zorguitgaven. Door een aanzienlijk grotere prijsstijging dan voor het gemiddelde Nederlandse product blijft ook in GC het aandeel van de kwartaire diensten toenemen.

Voor de kernthema's zijn de volume-ontwikkelingen zoals vermeld interessanter dan veranderingen in de relatieve prijsverhoudingen tussen sectoren. Wel zijn deze veranderingen in de prijsverhoudingen tussen sectoren van invloed op de volume-ontwikkelingen.

In het algemeen stijgen de afzetprijzen in arbeidsintensieve sectoren (tertiaire en kwartaire diensten, bouwnijverheid) sterker dan in kapitaalintensieve bedrijfstakken

(industrie). In de kapitaalintensieve bedrijfstakken zijn immers de technische mogelijkheden tot verhoging van de arbeidsproductiviteit groter. Een productiviteitsstijging heeft een neerwaarts effect op de kosten per eenheid product. Daarnaast opereren de kapitaalintensieve takken veelal meer op internationale markten, waardoor de concurrentie noopt tot een scherpe prijsstelling. Net als in het verleden stijgt in de scenario's de arbeidsproductiviteit in de industrie sterker dan in de dienstensector, waardoor de prijsstijging in de industrie achterblijft bij die in de dienstensector. De gunstiger relatieve prijs van industriële goederen heeft een positief effect op de consumptieve vraag naar deze goederen. Niettemin neemt in Divided Europe en Global Competition het productievolume van de tertiaire dienstensector meer toe dan dat van de industrie. Wel is in deze scenario's het verschil geringer dan in het verleden (zie tabel III.3.6).

In de periode 1974-1995 groeide het volume van de toegevoegde waarde van de industrie gemiddeld per jaar met 1,8% tegen de tertiaire diensten met 3,2%. In de scenarioperiode blijft in Divided Europe en Global Competition de groei van de industrie daarentegen niet meer dan een ½%-punt per jaar achter bij die in de tertiaire diensten, terwijl in EC de groei zelfs gelijk is.

Wat betreft de historische periode 1974-1995 kunnen een aantal factoren worden genoemd die mede bepalend zijn geweest voor de relatief uitbundige groei van de dienstensector. In de eerste plaats betreft dit het proces van verzelfstandiging en/of uitbesteding van dienstenactiviteiten in de industrie in het kader van het 'back to basics'-concept. Dit zogenoemde 'outsourcing'-effect leidt er toe dat bij eenzelfde groei van de bruto productie de groei van de toegevoegde waarde in de industrie lager uitkomt, terwijl de bruto productie en de toegevoegde waarde-ontwikkeling in de dienstensector worden gestimuleerd. Het verschil in bruto produktiegroei tussen de industrie en de tertiaire diensten is dan ook gemiddeld een ½%-punt per jaar geringer dan bij de toegevoegde waarde. In de tweede plaats zijn in de afgelopen periode veel nieuwe dienstenactiviteiten ontstaan, onder meer als gevolg van de toepassing van de informatietechnologie. Daarnaast hebben de afgelopen twintig jaar omvangrijke herstructureringen plaatsgevonden in de industrie als gevolg van de toegenomen internationale concurrentie. Een belangrijk deel van de laagwaardige industriële productie (bijvoorbeeld textiel, kleding, schoeisel en scheepsbouw) is daarom verplaatst naar lage lonen landen. Daarenboven heeft Japan in een aantal high-tech sectoren (bijvoorbeeld electronica en auto's) een sterke positie veroverd, deels ten koste van Europa. Ook zochten bedrijven door middel van directe investeringen in het buitenland toegang tot snel groeiende markten, zoals in Azië.

Aannemelijk is dat in de scenarioperiode het 'outsourcing'-effect geringer zal zijn dan in de afgelopen twee decennia. Gegeven de mate waarin industriële bedrijven zich

Toegevoegde waarde en bruto productie

De analyse van sectorale productie-ontwikkelingen vindt meestal plaats in termen van het volume van de toegevoegde waarde. De toegevoegde waarde resulteert uit de afzet vermeerderd met de voorraadvorming en verminderd met het verbruik van grondstoffen en intermediaire producten en diensten. De toegevoegde waarde per bedrijfstak gesommeerd over alle bedrijfstakken levert het bruto binnenlands product. Het BBP is de gangbare maatstaf om de productie-ontwikkeling tussen landen te vergelijken. In deze maatstaf is namelijk gecorrigeerd voor het deel van de productiewaarde dat elders is ingekocht. Het gaat dan vooral om de invoer van grondstoffen en halffabrikaten.

Echter, in het kader van de kernthema's is de ontwikkeling van het volume van de bruto productie, d.w.z. de afzet vermeerderd met de voorraadvorming, in het algemeen relevanter. Zo wordt het verbruik van energie en grondstoffen meestal gerelateerd aan de bruto productie-ontwikkeling. In de toegevoegde waarde is immers al gecorrigeerd voor het verbruik daarvan. De toename van het verbruik van grondstoffen zal, met name in de basisindustrieën, achterblijven bij de productiestijging door dematerialisatie en upgrading. Het volume van de toegevoegde waarde stijgt dan sneller dan het bruto productievolume.

Door de toenemende verwevenheid tussen bedrijfstakken kan echter ook de toegevoegde waarde minder toenemen dan de productie. Dit is zichtbaar in de verwerkende industrie, waar sprake is van sterke specialisatie. Sommige bedrijven richten zich op de productie van gestandaardiseerde modules. In combinatie zijn deze tot unieke producten te maken. Veel hiervan komt uit invoer. Daarnaast concentreren bedrijven zich op hun kernactiviteiten. Zoals reeds eerder vermeld leidt dit tot uitbesteding van veel dienstenactiviteiten door industriële bedrijven. Zo zit nog veel groei in conceptontwikkeling door toeleverende engineeringbureaus, softwarehuizen, designers en automatiseerders die door de voortgaande technologie steeds meer aan de industrie gaan toeleveren. Ook hierdoor wordt in statistisch perspectief tot uitdrukking gebracht dat de hele maatschappij verschuift in de richting van hoge kennisintensiteit. Een andere trend is de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Een consequentie is dat het inhuren van industrieel personeel via uitzendbureaus, onderdeel van de dienstensector, verder groeit. Hier is wel een grens aan, want de tacit knowledge/specifieke ervaring van een bedrijf moet in stand blijven.

Onderstaande tabel illustreert de uiteenlopende ontwikkeling tussen bruto productie en toegevoegde waarde voor de chemie en de metaalnijverheid. Het aandeel van de basisindustrie is in de chemie veel groter dan in de metaalindustrie (ca 50% respectievelijk 10% in 1995). In de chemie speelt dematerialisatie in de scenario's - net als in het verleden - een belangrijke rol. De toegevoegde waarde stijgt daardoor sterker dan het bruto productievolume. Dit verschil is het grootst in Global Competition, omdat daar de technische ontwikkeling het meest dynamisch is. In de metaalnijverheid overheerst daarentegen het uitbestedings- en specialisatie effect: steeds meer wordt gebruik gemaakt van de producten en diensten van andere bedrijfstakken. In de metaalindustrie blijft de groei van de toegevoegde waarde dan ook achter bij die van de bruto productie. Daar in Global Competition de arbeidsmarkt het meest flexibel, het aanbod van IT-gerelateerde diensten het grootst is en de wereldwijde felle concurrentie het meest noopt tot verdergaande (internationale) specialisatie, blijft in dit scenario de productie-ontwikkeling het sterkst achter bij die van de toegevoegde waarde.

Tabel *Volume bruto productie, verbruik en toegevoegde waarde in de chemie en metaalindustrie, 1974-2020*

	1996-2020			
	1974-1995	DE	EC	GC
	mutaties per jaar in %			
<i>Chemie</i>				
Bruto productie	3,3	2,3	4,4	5,4
Verbruik van grondstoffen en intermediaire producten	3,0	2,2	4,2	5,1
Bruto toegevoegde waarde	3,9	2,5	4,8	6,0
<i>Metaal</i>				
Bruto productie	2,0	2,2	4,1	4,8
Verbruik van grondstoffen en intermediaire producten	2,3	2,3	4,4	5,1
Bruto toegevoegde waarde	1,5	1,8	3,3	3,6

reeds hebben geconcentreerd op hun kernactiviteiten zal naar verwachting de tendens tot externalisatie van laagwaardige producentendiensten als catering, bewaking en schoonmaakactiviteiten afzwakken. Wat betreft het ontstaan van nieuwe dienstenactiviteiten mag verwacht worden dat dit proces zich ook in de toekomst voortzet, vooral in Global Competition. Echter, in dit scenario geldt dat ook de industrie volop nieuwe technologieën zal toepassen. Bovendien is na alle herstructureringen de uitgangspositie van de industrie in 1995 beter dan in de afgelopen 20 jaar, bijvoorbeeld afgemeten aan de winstgevendheid.

Bij de vergelijking van de sectorale ontwikkeling in de historische referentieperiode en de scenarioperiode kan ook gekeken worden naar de achterliggende ontwikkeling per bestedingscategorie²⁰. Hier zijn de scenario-ontwikkelingen in het algemeen eveneens gunstiger voor de industrie dan in de afgelopen decennia. Zo wordt in Global Competition en European Coordination aangenomen dat de wereldhandel sterker groeit dan in de referentieperiode. Dit vertaalt zich in een sterkere stijging van het uitvoervolume, waarvan vooral de industrie profiteert.

Daarnaast is de investeringsquote in 1995 geringer dan in 1973. In Global Competition en European Coordination komt de investeringsquote in 2020 weer op een substantieel hoger niveau. Hiervan ondervindt in de eerste plaats de industrie een stimulans als producent van kapitaalgoederen.

In Global Competition en European Competition is bovendien de afzetgroei van consumptiegoederen afkomstig van de industrie krachtiger dan in de jaren tachtig en de eerste helft van de jaren negentig. Het gaat daarbij niet alleen om een grotere afzet in aantallen, maar ook wordt meer kwaliteit geleverd.

Zoals uit het kader 'Toegevoegde waarde en bruto productie' blijkt is het voor de kernthema's nog wat relevanter om de volume-ontwikkelingen per bedrijfstak te beschouwen aan de hand van de ontwikkeling van het volume van de bruto productie dan aan die van de toegevoegde waarde. In tabel III.3.7 staat daarom een overzicht van de volume-ontwikkeling van de bruto productie. De bedrijfstakkenindeling is daarbij gedetailleerder dan in tabel III.3.6, omdat de ontwikkeling in bepaalde onderdelen van bedrijfstakken voor de kernthema's van bijzonder belang is. Een nadere toelichting op het productieproces in deze onderdelen staat in §III.6. Vanwege dit grote belang worden in tabel III.3.8 ook de productieniveaus gepresenteerd.

²⁰ Daarnaast speelt het conjunctuurverloop ook een rol. De industrie is gevoeliger voor de conjunctuur, met name de internationale conjunctuur, dan de dienstverlening. De conjuncturele inzinking in 1992/1993 trof daarom met name de industrie. Dit vergroot het verschil in groei in de referentieperiode. In de tweede helft van de jaren negentig wordt vervolgens een conjunctuurherstel voorzien. Ondermeer hierdoor ontwikkelt de industrie zich relatief gunstig in de periode 1996-2000 in alle scenario's. Dit heeft een matigend effect op het groeiverschil over de gehele scenarioperiode.

Tabel III.3.7 *Bruto productievolume naar bedrijfstakken, 1974-2020*

	1974-1995	1996-2020		
		DE	EC	GC
	mutaties per jaar in %			
Akkerbouw	0,3	-½	½	0
Veehouderij	3,9	-1	¼	-¼
Tuinbouw	4,1	-¼	¾	¾
Basisindustrie ^a	2,7	1½	2½	¾
w.o. basismetalaal	0,5	½	1½	2¼
basischemie	3,8	2	¾	4
Verwerkende industrie ^b	1,8	2¼	4¼	5
w.o. overige chemie	2,6	3	5¼	6¾
overige metaal	2,1	2¼	4¼	5
Energie	0,3	½	¾	1
Bouw	0,7	1½	2½	¾
Tertiaire diensten ^c	3,2	2¼	¾	5
w.o. handel	2,9	2	¾	4½
vervoer en communicatie	3,5	2½	4½	5¼
zakelijke diensten	5,0	2½	¾	5¾
horeca	2,3	2½	¾	5¼
Kwartaire diensten	2,3	¾	¾	¾
Totaal bedrijven	2,3	¾	¾	4

^a Basismetalaal, basischemie, papier- en bouwmaterialenindustrie.

^b Industrie exclusief basisindustrie, voedings- en genotmiddelenindustrie en aardolie-industrie.

^c Exclusief exploitatie onroerend goed.

Tabel III.3.8 *Bruto productievolume naar bedrijfstakken, 1995-2020*

	DE	EC	GC
	index 1995=100		
Akkerbouw	88	113	100
Veehouderij	78	106	94
Tuinbouw	94	222	222
Basisindustrie	143	190	219
Verwerkende industrie ^a	171	283	330
Energie	113	121	128
Tertiaire diensten			
w.o. producenten diensten	168	260	355
consumentendiensten	190	236	315
Kwartaire diensten	154	197	197
Totaal bedrijven	154	222	267

^a Exclusief voedingsmiddelenindustrie en aardolie-industrie.

III.4 Arbeidsmarkt

Het *aandeel* van de tertiaire diensten in de *werkgelegenheid* bedrijven (tabel III.4.1) bedraagt in 2020 in alle scenario's ongeveer 60%. Dat betekent dus dat tegen die tijd drie op de vijf arbeidsplaatsen in deze sector zullen zijn. In 1973 was nog sprake van een verhouding van twee op vijf. Inclusief kwartaire diensten is op het eind van de scenarioperiode zelfs meer dan 75% werkzaam in de dienstensector tegenover ruim 50% in 1973. Deze groei van het belang van diensten gaat vooral ten koste van het aandeel van de agrosector vanwege én de matige groeivoorzichten én een hoge productiviteitsgroei en van het aandeel van de industrie hoofdzakelijk als gevolg van de sterkere stijging van de productiviteit.

Tabel III.4.1 *Werkgelegenheid in arbeidsjaren naar sectoren, 1973-2020*

	1973	1995	2020	EC	GC
			DE		
	in %				
Landbouw en voeding	12,1	8,6	4,5	5,4	4,5
Industrie ^a	23,1	15	10	10,8	9,8
Energie	1,6	1,3	1,3	1,1	1,1
Bouw	11,9	8	6,9	6,9	7,3
Tertiaire diensten	40,8	52,3	59,9	58,7	61,4
Kwartaire diensten	10,6	14,8	17,3	17,2	16,1
Bedrijven	100	100	100	100	100

^a Exclusief voedings- en genotmiddelen- en olie-industrie

Tabel III.4.2 Arbeidsproductiviteit per gewerkt uur, 1974-2020

	1974-1995	1996-2020		
		DE	EC	GC
	mutaties per jaar in %			
Landbouw en voeding	4,8	3,3	3,9	4,6
Industrie ^b	3,8	3,5	4,2	4,7
Energie	1,3	0,2	0,8	0,9
Bouw	1,4	1,9	2,1	2
Tertiaire diensten	2,2	1,7	2,3	2,8
Kwartaire diensten	0,6	0,8	1,1	0,9
Bedrijven	2,3	1,8	2,3	2,5

^a Exclusief voedings- en genotmiddelen- en olie-industrie

De *werkgelegenheidsontwikkeling* (zie tabel III.4.3) in de diverse sectoren wordt sterk bepaald door de productiegroei en de mogelijkheden voor *productiviteitsverbeteringen*.

Ondanks de in vergelijking met het verleden beperkte groei van de *landbouw* blijft de productiviteit zich onverminderd snel ontwikkelen (zie tabel III.4.2). Door de toenemende concurrentie van derde landen zet het proces van schaalvergroting verder door. Ook lokt de gunstige werkgelegenheidsontwikkeling gekoppeld aan de vaak betere en minder onzekere inkomensvooruitzichten buiten de landbouw boeren en tuinders naar andere sectoren. Bovendien is de daling van het aantal arbeidsplaatsen geconcentreerd in de arbeidsintensieve veehouderij.

Tabel III.4.3 Werkgelegenheid in arbeidsjaren, 1974-2020

	1974-1995	1996-2020		
		DE	EC	GC
	mutaties per jaar in %			
Landbouw en voeding	-1	-2,4	-1	-1,5
Industrie ^a	-1,4	-1,4	-0,4	-0,6
Energie	-0,4	0,4	0,3	0,4
Bouw	-1,2	-0,4	0,4	0,7
Tertiaire diensten	1,7	0,8	1,4	1,8
Kwartaire diensten	2,1	0,8	1,6	1,4
Bedrijven	0,5	0,2	0,9	1,1
Overheid	0,6	-0,1	0,4	0,2
Totaal	0,5	0,2	0,9	1

^a Exclusief voedings- en genotmiddelen- en olie-industrie

Waar zit de groei en de krimp van de werkgelegenheid?

De toename van de werkgelegenheid in de scenario's is de resultante van uiteenlopende ontwikkelingen per bedrijfstak. Macro varieert de stijging van het aantal werkenden tussen circa ½ en 2 miljoen. Onderstaande tabel geeft aan waar de groei en de krimp van de werkgelegenheid plaatsvindt.

In absolute termen vindt de sterkste uitbreiding van de werkgelegenheid plaats in de tertiaire dienstensector. Met name de zakelijke dienstverlening, waaronder bijvoorbeeld de uitzendbranche, fungeert als werkgelegenheidsmotor. Zelfs in DE verdubbelt de werkgelegenheid in de zakelijke dienstverlening bijna. Op de tweede plaats komt de kwartaire sector, waarvan de procentuele groei in DE en EC overigens nog iets hoger is dan die van tertiair. Krimp is zichtbaar in de landbouw en de industrie. In werkgelegenheidstermen komt de tertiairisering van de economie derhalve nog duidelijker tot uitdrukking dan wanneer gekeken wordt naar de productie.

Tabel De werkgelegenheid in personen, 1995-2020

	1995	2020		
		DE	EC	GC
	dzd personen	mutatie (dzd personen)		
Landbouw en voeding	438	-200	-95	-139
Industrie ^a en energie	788	-210	-58	-92
Bouwnijverheid	390	-34	40	77
Tertiaire diensten	2650	610	1171	1549
w.o. Detailhandel	521	-75	110	86
Groothandel	454	-2	184	191
Vervoer- en communicatiebedr.	362	27	54	36
Bank- en verz.wezen	200	24	31	-1
Horeca en reparatie	272	81	102	245
Zakelijke diensten	568	509	618	803
Overige diensten	275	46	72	189
Kwartaire diensten	854	257	454	440
Bedrijven	5120	423	1511	1836
Overheid	753	37	127	93
Totaal	5873	460	1638	1928

^a Exclusief voedingsmiddelenindustrie.

De werkgelegenheid in de *industrie* daalt zowel in Global Competition als European Coordination in mindere mate dan in het verleden vooral door een productiegroei die ongeveer tweemaal zo hoog is als in de jaren 1974-1995. De productiviteitsontwikkeling staat hier onder invloed van twee tegengestelde krachten. Enerzijds staat de productiviteitsgroei onder druk van een afnemende relatieve betekenis van de procesindustrie²¹ en een door de snelle upgrading vaak arbeidsintensiever productiepakket, anderzijds wordt de productiviteit bevorderd door het op grote schaal toepassen van nieuwe technologieën.

Bij de (arbeidsintensieve) *tertiaire- en kwartaire diensten en de bouw* zijn de vooral technologisch bepaalde mogelijkheden voor productiviteitsverbeteringen meer beperkt dan in industrie en landbouw. De in de scenarioperiode grotere productiestijging in de bouw vertaalt zich in een meer gunstige ontwikkeling van de werkgelegenheid dan in het verleden. De productiviteit wordt voor de tertiaire diensten in de scenario's bovendien en met name in GC gestimuleerd door meer aandacht voor marktwerking en concurrentieverhoudingen en de groei van de informatietechnologie.

Ook voor de *zorgsector* worden in de scenario's in meer (GC) of mindere (DE) mate markt- en concurrentie-elementen geïntroduceerd. Hierdoor is er meer oog voor mogelijkheden van rationalisatie op de factor arbeid dan in het verleden. Dit heeft tot gevolg dat bij een ongeveer gelijke productiegroei als in de jaren 1974-1995 de toeneming van de werkgelegenheid in zowel EC als GC achterblijft bij de historische ontwikkeling.

Al met al resulteert het beeld dat in alle scenario's, net als in het verleden, de werkgelegenheidsgroei geconcentreerd is in de dienstensector (zie ook kader). In het agrocluster en de industrie daalt de werkgelegenheid verder.

In tabel III.4.4 is een vergelijking gemaakt tussen de ontwikkeling van de werkduur in de afzonderlijke scenario's en de ontwikkeling in de daaraan voorafgaande 25-jaars periode²². In alle drie scenario's vertraagt de verkorting van de gemiddelde contractuele arbeidsduur ten opzichte van de afgelopen 25 jaar. In Global Competition krijgt de arbeidsduurverkorting nauwelijks gestalte via verkorting van de collectieve contractuele arbeidsduur maar vooral via gedifferentieerde op het individu en het bedrijf toegesneden vormen. De snelle technologische ontwikkeling eist permanente scholing en training van werknemers, waar zij een groeiend deel van hun werktijd aan besteden. De krappere arbeidsmarkt leidt er toe dat veel kleine deeltijdbanen (van minder dan 20 uur)

²¹ De relatieve betekenis van de procesindustrie neemt af uit hoofde van een samenstellingseffect: de eindproductenindustrie groeit sneller dan de procesindustrie (zie ook §III.6.2).

²² De vermelde grootheden zijn op jaarbasis berekend. De daling van de gemiddelde werkweek is derhalve de resultante van een daling van de contractuele arbeidsweek, een vergroting van het aantal vakantiedagen en een toename van deeltijdarbeid.

gemiddeld groter worden. De sterk toenemende arbeidsparticipatie gaat wel gepaard met een toeneming van vormen van vaak kort verlof ten behoeve van de zorg voor kinderen en verwanten. In Global Competition krijgt dit vorm via onbetaald verlof, terwijl in European Coordination via CAO's en arbeidsovereenkomsten tot een uitbreiding van zorgverlof, calamiteitenverlof en ouderschapsverlof wordt gekomen. Aan de behoefte om voldoende tijd aan zorgtaken te besteden en om deze gelijkmatig over sexen te verdelen wordt dus vooral vormgegeven via meer verlofvormen en deeltijdwerk in de levensfase waarin deze zorgtaken de meeste aandacht vragen.

Tabel III.4.4 Ontwikkeling van de contractuele arbeidsduur, 1970-2020

	1971-1995			1996-2020		
				DE	EC	GC
mutaties per jaar in %						
Voltijd werkweek	-0,7			-0,3	-0,3	-0,15
Gemiddelde werkweek	-0,85			-0,45	-0,4	-0,3
uren per week						
	1970	1990	1995	2020		
Voltijd werkweek	45	38	37,9	35	35	36,6
Gemiddelde werkweek	43,1	35,5	34,8	31	31,2	32,4
niveau						
p/a-ratio ^a	1,043	1,071	1,089	1,13	1,12	1,13

^a Personen-arbeidsplaatsen verhouding

Per saldo ligt de gemiddelde werkweek - gemeten over alle banen langer dan 12 uur - in 2020 in de orde van 31 à 32 uur, terwijl deze in de eerste helft van de jaren 90 gemiddeld nog rond de 35 uur ligt. Een voltijdbaan loopt terug van 38 uur in 1995 tot 35 uur (Divided Europe en European Coordination) respectievelijk ruim 36 uur in Global Competition. De omvang van de arbeidsduurverkorting in de scenarioperiode is ook bescheiden gekozen, omdat Nederland bij internationale vergelijking in de uitgangssituatie al een zeer hoog aandeel deeltijdbanen kent en ook een vrij laag aantal werkuren per jaar voor een full-time baan heeft. De zeer matige groei danwel daling van de beroepsbevolking na 2010 draagt ook bij aan de afzwakking van de toeneming van arbeidsduurverkorting. Overigens is ook gedurende de periode 1971-1995 al een afzwakking van de arbeidsduurverkorting waarneembaar.

Bovengeschetste ontwikkelingen ten aanzien van werkgelegenheid en productiviteit zijn in *Divided Europe* onvoldoende om het aantal *werkzoekenden zonder baan* terug te brengen. De economische groei is in dit scenario te laag om een toeneming van het werkloosheidspercentage tot rond 10% in 2010 te voorkomen. Daarna daalt de werkloosheidvoet weliswaar naar 8% in 2020, maar dit is uitsluitend een gevolg van een verminderd aanbod. Hoge arbeidskosten en het uitblijven van aanpassingen in het sociale zekerheidsstelsel leiden tot rationalisatie op het gebruik van de factor arbeid en mede daardoor tot een geringe uitbreiding van de vraag naar arbeid.

In *European Coordination en Global Competition* kan de werkloosheid geleidelijk dalen. Een hoge economische groei gekoppeld aan een matige inflatie en loonontwikkeling bevorderen de vraag naar arbeid. Naar verloop van tijd wordt de loondruk onder invloed van de krappere wordende arbeidsmarkt wel groter, maar de afnemende groei van het arbeidsaanbod is zo sterk, dat na 2010 de werkloosheid snel terugloopt. In GC dreigt een tekort aan hoger gekwalificeerde arbeid, waardoor de beloningsverhoudingen tussen laag- en hooggeschoolden veranderen ten gunste van laatstgenoemden. Uiteindelijk daalt het werkloosheidspercentage in EC en GC van 8,5% in 1995 tot respectievelijk 4,5 en een kleine 3% in 2020.

III.5 Collectieve sector en pensioenen

Divided Europe is wat betreft de collectieve financiën een voortmodderscenario. Er bestaat geen consensus over hervormingen in de sociale zekerheid. Er wordt bij de uitgaven geen beleid gevoerd om het vorderingstekort verder te verlagen dan het reeds voor 1997 voorziene niveau of de lastendruk te verminderen.

In *European Coordination* is de overheid nadrukkelijk aanwezig. De burgers achten collectieve goederen ook meer van belang. Op allerlei gebied, technologie, milieu, gezondheidszorg, openbaar vervoer, etc, is er een grotere rol voor de overheid weggelegd. Ten aanzien van de sociale zekerheid wordt er nadrukkelijk voor gekozen om uit solidariteitsoverwegingen de koppeling in de sociale zekerheid van de uitkeringen aan de lonen in stand te houden.

In *Global Competition* staat de welvaartsstaat onder druk van de internationale concurrentie. In dit kader wordt een verdere verlaging van de lastendruk belangrijk geacht. De overheid gaat efficiënter werken en richt zich daarbij vooral op de klassieke overheidstaken. Daarbinnen krijgt het onderwijs overigens wel extra aandacht omdat in dit kennisintensieve scenario een goed geschoolde beroepsbevolking van essentieel belang is. Een en ander betekent voor de sociale zekerheid dat gekozen wordt voor een scherper beleid gericht op het verminderen van de kosten van de sociale zekerheid. Zo wordt, naast verbetering van de uitvoeringsorganisatie, ten aanzien van de arbeidsongeschiktheid een actief volumebeleid gevoerd: selectie 'aan de poort' door strengere keuringen en een stricte handhaving van (aangescherpte) arbeidsongeschiktheidscriteria. Voorts blijft de uitkeringshoogte van voor de arbeidsmarkt relevante sociale zekerheids-

regelingen achter bij de algemene loonontwikkeling. Hiermee wordt gepoogd te stimuleren dat meer inactieven een baan zoeken.

Hieronder worden aspecten van de collectieve financiën meer in detail bekeken. Gestart wordt met de collectieve uitgaven.

Tabel III.5.1 Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1995-2020

	1995	2020			1996-2020		
		DE	EC	GC	volume		
	in % BBP				mutaties per jaar in %		
Klassieke overheidstaken	18,1	17,5	15,9	13,9	0,8	1,3	1,5
w.v. Defensie	1,8	1,6	1,4	1,3	0,7	0,7	0,9
Onderwijs	4,6	4,2	4,4	4	0,2	1,3	1,5
Openbaar bestuur	10,1	9,9	8,3	6,8	0,8	1	1
Infrastructuur	1,6	1,8	1,8	1,8	2,2	3,2	3,8
Zorg	8,7	12,2	11,4	9,9	1,9	2,6	3
Sociale zekerheid	16,1	17	13,9	10,5	0,9	0,9	0,5
Rentelasten	5,8	4,8	2,8	3,3	0,7	-0,2	1
Overig	5,1	5,0	5,6	4,9	1,4	3,1	3,2
Collectieve uitgaven (Bruto)	53,7	56,4	49,6	42,4	1,1	1,5	1,7
Bruto binnenlands product					1,5	2,7	3,3

De *collectieve uitgaven* kunnen worden ingedeeld in een aantal beleidsmatige clusters: klassieke overheidstaken, zorg, sociale zekerheid, rentelasten en overige uitgaven²³. Vanwege een verschil in determinanten kennen deze clusters ieder een eigen volumeontwikkeling. Zo worden de klassieke overheidsuitgaven aan onderwijs en openbaar bestuur vooral demografisch bepaald. Daar het hierbij gaat om de groei van het aantal jongeren dan wel de bevolkingsgroei in het algemeen, is de volumegroei hier bescheiden. Dit geldt niet voor de zorg, waar de volumegroei vooral onder invloed staat van de vergrijzing. Voor de sociale zekerheid is de eerder besproken ontwikkeling van de inactiviteit doorslaggevend en koppelingsbeleid. Ten aanzien van de prijsontwikkeling geldt in het algemeen dat de prijsstijging van de collectieve uitgaven die van het

²³ De overige uitgaven betreffen subsidies, overdrachten aan het buitenland en kredietverlening. In procenten van het BBP blijven de overige uitgaven vrijwel hetzelfde, met uitzondering van EC. Hierin is sprake van enige stijging. Bij de subsidies komt dit voor rekening van het verloop van de landbouwsubsidies. Een matige groei van de landbouwsector en een voortzetting van het huidige Europese beleid zijn de bepalende factoren. De toenemende Europese samenwerking op het gebied van o.a. technologie, milieu en infrastructuur leidt in het op beleidscoördinatie gerichte EC-scenario tot een stijging van de EU-afdrachten, doordat de rijke West-Europese landen netto meer gaan betalen ten gunste van de armere zuidelijke lidstaten, en vanwege de afdracht van de CO₂-heffing.

BBP overtreft als gevolg van de geringere mogelijkheden voor productiviteitswinsten in de collectieve sector (Wet van Baumol).

De uitgaven aan de klassieke overheidstaken, die bestaan uit salarissen en uitgaven aan materieel, nemen als percentage van het BBP in alle scenario's af. De werkgelegenheid bij het *openbaar bestuur* neemt in DE en EC toe met de bevolkingsgroei. In GC wordt de noodzaak van de verschillende activiteiten kritisch tegen het licht gehouden wat ertoe leidt dat de overheid zich meer beperkt tot haar kernactiviteiten. Dit leidt in samenhang met de hogere productiviteitsstijging tot een na 2000 constant blijven van het aantal arbeidsplaatsen. Door een hoger opleidingsniveau van het overheids personeel neemt de incidentele looncomponent (geldt ook voor defensie en onderwijs) extra toe²⁴. De materiële uitgaven nemen in alle scenario's toe met de werkgelegenheidsgroei vermeerderd met 1% per jaar.

In het *onderwijs* spelen demografische ontwikkelingen een belangrijke rol. Door de dalende bevolkingsgroei resulteert in DE, ondanks een veronderstelde kwaliteitscomponent van ¼% per jaar, in de jaren 2011-2020 zelfs een vermindering van het aantal onderwijskrachten. Verbetering van de kwaliteit van het onderwijs is in EC en vooral ook in GC een noodzakelijke voorwaarde voor een soepele werking van een steeds kennisintensievere maatschappij. Deze niveauverbetering komt tot uitdrukking in zowel een daling van de pupil/teacher-ratio (vanaf 2000 jaarlijks 1% in GC en ½% in EC) als daar bovenop een extra groei van het volume van de materiële onderwijsuitgaven met 1½% (DE ½%) per jaar. Deze kwaliteitscomponent biedt enig tegenwicht aan de zwakke ontwikkeling van de demografische component.

Het beslag van de *defensie* uitgaven neemt in alle scenario's af. Een vanaf 2000 constant blijvend werkgelegenheidsniveau en een met jaarlijks 1% bescheiden groei van de materiële militaire bestedingen zijn de factoren achter deze ontwikkeling.

Voor de investeringen in *infrastructuur* is in de periode 2001-2020 als macro-economische werkhypothese bij het opstellen van de omgevingsscenario's een meelopen met de volumegroei van het bruto binnenlands product verondersteld. Door forse uitgaven in de jaren 1996-2000 voor een aantal specifieke projecten (Betuweroute, HSL) ligt de groei voor de gehele scenarioperiode daar nog boven. Daarbij zij aangetekend dat bij de knelpuntenanalyse in fase 1 van de LT'97 voor de kernthema's mobiliteit en ruimte wordt uitgegaan van een geringere omvang van infrastructurele investeringen die aansluit bij het vastgestelde beleid zoals verwoord in het MIT'97. In een macro-economische context is zo'n beperkte omvang minder zinvol, en zou dan leiden tot verstoringen.

Onder invloed van de vergrijzing en een door een beperkte productiviteitsgroei relatief sterke prijsstijging nemen in alle scenario's de uitgaven voor de *zorg*sector

²⁴ Deze kwaliteitsverbetering leidt tot een grotere volumestijging.

uitgedrukt in procenten van het BBP toe. In GC kan de volumegroei van de zorguitgaven, onder invloed van een beleid dat meer dan in de andere scenario's gericht is op een efficiënt gebruik van de schaarse middelen, wat matiger uitvallen in verhouding tot de BBP-stijging.

De druk van de uitgaven voor de *sociale zekerheid* (excl. zorguitkeringen) daalt in EC en GC, ondanks de door de vergrijzing toegenomen AOW-lasten. In Global Competition is vanwege de hoge economische groei zelfs sprake van een drukdaling over de gehele linie, het zogenaamde noemereffect. Daarbij komt dat in GC de koppeling gedeeltelijk wordt losgelaten: alle uitkeringen behalve de AOW blijven vanaf 2000 jaarlijks $\frac{3}{4}$ % achter bij de algemene loonontwikkeling. Daarnaast spelen een relatief sterke vermindering van het aantal werklozen en het nagenoeg gelijkblijven van het aantal arbeidsongeschikten een rol. De vermindering van de druk in EC wordt gedragen door de werkloosheidsdaling en de daling van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen aan het begin van de scenarioperiode. Door de lage economische groei kan in DE een drukstijging niet worden voorkomen.

De *rentelastendruk* kan in alle scenario's dalen. Een in meer of mindere mate dalende schuldquote als gevolg van een lager financieringstekort van de overheid ligt hieraan primair ten grondslag. In DE is de daling vanwege de lage economische groei, de hogere nominale kapitaalmarktrente en het hogere financieringstekort ($1\frac{1}{4}$ % hoger dan in EC en GC) nog het geringst.

In alle scenario's blijft de volumegroei van de *collectieve uitgaven* achter bij de toeneming van het bruto binnenlands product. Alleen in *Divided Europe* resulteert de grotere prijsstijging in de collectieve sector dan voor de economie als geheel in een stijging van de collectieve uitgavenquote. In *European Coordination en Global Competition* zorgt een groeivoet die slechts circa 50% bedraagt van die voor de totale economie voor een daling van de quote. Doordat het verschil in BBP-groei tussen GC en EC beduidend groter is dan het groeiverschil voor de collectieve uitgaven is er ook een aanzienlijk verschil in drukdaling, 11 procentpunten in GC tegenover 4 in EC.

In alle scenario's daalt het aandeel van de klassieke overheidstaken en de rentelasten. Ook de sociale zekerheid levert in EC en GC een bijdrage aan de vermindering van de collectieve lastenquote. De daling van genoemde clusters is in deze scenario's groot genoeg om de toename van de zorguitgaven op te vangen.

Bovengeschetste ontwikkeling van de uitgaven vindt zijn weerslag in het beeld voor de *financiering van de collectieve sector* (tabel III.5.2). De *sociale premiedruk* neemt voornamelijk als gevolg van de vergrijzing van de Nederlandse samenleving in DE en EC toe. In GC bieden de hoge economische groei en een versobering van de uitkeringen meer dan voldoende tegenwicht. In de beide hoge groeiscenario's kan door de gematigde ontwikkeling van de overheidsuitgaven de *belastingdruk* in 2020 duidelijk lager uitkomen. Een drukvermindering die nog gemitigeerd wordt door het belangrijk

lagere financieringstekort van de overheid. De belastingvermindering in EC en GC komt uitsluitend ten goede aan de gezinnen, de druk van andere belastingcomponenten verandert weinig. In DE maakt het uitgavenverloop geen verlaging van de belastingdruk mogelijk. Per saldo daalt de *collectieve lastendruk* in EC en met name in GC, in DE is nog sprake van een drukstijging van bijna 5 procentpunten.

In alle scenario's daalt het *vorderingentekort*, in DE tot 2¼% en in de hoge groeiscenario's tot 1% van het bruto binnenlands product. Daarmee wordt derhalve voldaan aan de huidige EMU-norm ten aanzien van het vorderingensaldo. In de hoge groeiscenario's wordt bovendien een zodanig ruime marge ingebouwd dat gemakkelijk incidentele en conjuncturele tegenvallers kunnen worden opgevangen. De verlaging van het vorderingentekort levert tevens een bijdrage aan de verlaging van de *bruto schuldquote*. Rond 2010 wordt in EC en GC de, in het Verdrag van Maastricht genoemde, 60% bereikt. In 2020 ligt het niveau zelfs bijna 10 procentpunten onder dit niveau. In DE is, om een te sterke lastenverhoging te voorkomen, een meer geleidelijk proces richting EMU-norm noodzakelijk. In 2020 bedraagt de schuldquote ongeveer 65%.

Tabel III.5.2 Collectieve lasten, vorderingensaldo en schuldquote 1995-2020

	1995	2020	EC	GC
		DE		
	in % BBP			
Collectieve lastendruk	45,3	50	44,2	37,2
Sociale premiedruk	19,2	23,9	21,1	17
Belastingdruk	26,1	26,1	23,1	20,2
w.v. gezinnen	9,8	9,7	6,7	3,4
indirect	13	13,5	13,1	13,2
Vorderingensaldo (EMU)	-3,9	-2,25	-1	-1
Bruto schuldquote (EMU)	78,7	64,6	50,1	51,1

Wat de *aanvullende pensioenen* betreft is in geen enkel scenario een herziening van het huidige ambitieniveau verondersteld. Voor de ontwikkeling van premiehoogte en financieringssaldo zijn twee algemene factoren (rijping van het stelsel en bevolkingsopbouw) en een scenariospecifieke factor (reële rente) van belang. Voor de AOW is in alle scenario's een volledige koppeling verondersteld, zodat van daaruit geen invloed op de aanvullende pensioenen wordt uitgeoefend.

In de scenarioperiode wordt het pensioenstelsel nog steeds hoewel in afnemende mate gekenmerkt door een rijpingsproces, het stelsel bevindt zich nog in de opbouwfase. De huidige pensioengerechtigden hebben gemiddeld nog weinig pensioenjaren opgebouwd terwijl de actief deelgerechtigden uiteindelijk een pensioen zullen ontvangen dat op een groot aantal pensioenjaren is gebaseerd. Dit betekent in een

kapitaalsdekkingstelsel dat de aanvullende pensioenen nog steeds gekarakteriseerd worden door oplopende vermogens. Ook de factor vergrijzing zal pas na 2020, als de rechten van reeds ingegane pensioenen de rechten van actief deelgerechtigden gaan overtreffen, in de richting van ontsparing werken.

De hoogte van de premieheffing is afhankelijk van de ontwikkeling van het verschil tussen de nominale rente op de kapitaalmarkt en de contractloonmutatie. Hoe hoger het verschil tussen beide hoe hoger het verschil tussen overrente en 'backservice' en hoe lager de premiehoogte kan worden vastgesteld. Voor de scenario's betekent dit dat de pensioenpremies in DE en EC weinig verschil vertonen. In GC zijn de premies lager doordat het verschil tussen rente en contractloonmutatie in de periode 2001-2020 zo'n 1¾% hoger is dan in de beide andere scenario's. In GC is het verschil zelfs zodanig dat na 2010 het premiepercentage kan dalen.

III.6 Sectorale ontwikkelingen

III.6.1 De landbouw

Algemeen

De groei van de landbouw blijft in de scenario's sterk achter bij die in het verleden. In de periode 1974-1995 overtrof de productiestijging van de landbouw die van de gehele economie. Nu is dat in geen van de scenario's het geval. In Divided Europe is zelfs sprake van een daling van de agrarische productie. Vanwege het heterogene karakter van de landbouw is het voor een goede analyse van toekomstige ontwikkelingen noodzakelijk om naar de ontwikkelingen van de onderdelen te kijken. Minimaal moeten dan de bedrijfstakken veehouderij, tuinbouw en akkerbouw worden onderscheiden. In 1995 genereerde de veehouderij bijna 50% van de totale agrarische toegevoegde waarde, de tuinbouw was toen goed voor bijna 1/3 en de akkerbouw nam circa 10% voor zijn rekening. De tuinbouw is de afgelopen decennia de snelst groeiende sector geweest. Met name de sierteelt onder glas heeft jarenlang zeer hoge groeicijfers laten zien. Als gevolg hiervan nam het energieverbruik sterk toe, in de periode 1975-1995 met gemiddeld ruim 2½% per jaar.

Vanuit milieu-oogpunt verdient de landbouw extra aandacht. Zowel in relatieve zin, d.w.z. uitgedrukt per eenheid toegevoegde waarde, als in absolute zin is de bijdrage van de landbouw aan een aantal belangrijke milieuthema's groot. Zo was in 1995 13% van de Nederlandse bijdrage aan het broeikaseffect uit de landbouw afkomstig. Van de verzurende en vermestende stoffen naar de bodem nam de landbouw resp. 39% en 100% voor zijn rekening. En van het totale bestrijdingsmiddelenverbruik kan iets minder dan de helft op het conto van de landbouw worden geschreven. Deze percentages krijgen meer relief als ze naast de bijdrage van de landbouw aan de nationale welvaart worden geplaatst: die bedroeg in de beginjaren negentig ongeveer 4% van het BBP.

Van belang is ook dat ongeveer 60 procent van het landoppervlak van Nederland in gebruik is door boeren en tuinders. Die 60 procent is uiteraard geen constante. In een verstedelijkte samenleving als de Nederlandse is er een voortdurende druk om agrarische gronden een andere bestemming te geven. In de alsmaar groeiende behoefte aan woningen, wegen, kantoren, fabrieken, recreatie- en natuurgebieden etc. kan, per saldo, alleen maar worden voorzien indien er ruimte aan de landbouw wordt onttrokken.

Voor de toekomst van de Nederlandse land- en tuinbouw, en in het verlengde daarvan, de voedingsmiddelenindustrie, worden de volgende vier complexen van sleutelvariabelen van doorslaggevende betekenis geacht:

- A Het Europese Landbouwbeleid
- B Milieubeleid
- C Ruimtebeleid/gebruik
- D De concurrentiepositie van de tuinbouw.

Een (kwantitatieve) scenario-uitwerking vereist dat voor deze variabelen veronderstellingen worden gemaakt. Uiteraard dienen die veronderstellingen te passen bij de algemene scenario-karakteristieken; tot op zekere hoogte dienen ze er zelfs een weerspiegeling van te zijn. Concretisering en de overwegingen die daarbij een rol hebben gespeeld, kunnen als volgt worden samengevat:

A Het Europese landbouwbeleid

Er zijn twee ontwikkelingen die, in beginsel, tot een bijstelling van het Europese landbouwbeleid nopen. De eerste is de uitbreiding van de Europese Unie (EU) met landen uit Midden- en Oost-Europa (MOE). De tweede zijn de komende GATT/WTO-onderhandelingen.

Om een aantal redenen leidt integratie van de MOE-landen tot problemen voor het huidige landbouwbeleid. Het prijspeil voor agrarische producten ligt in de MOE-landen beduidend onder dat van de EU. Optrekking tot het EU-niveau betekent niet alleen dat de landbouwuitgaven met miljarden ECU's zouden stijgen, maar ook dat de kosten van levensonderhoud in de MOE-landen op een substantieel hoger niveau zouden komen te liggen. Daarbij is tevens van belang dat de huidige GATT/WTO-verplichtingen van de MOE-landen in gevaar zouden komen.

De GATT/WTO is ook anderszins beperkend voor het landbouwbeleid van de EU. Vooruitlopend op de nieuwe onderhandelingen die in 1999 starten, heeft de VS recentelijk gekozen voor een beleid gericht op verdere afbraak van landbouwsteun. Ook andere exporterende landen pleiten voor een verdere vermindering van de protectie.

Als reactie hierop zou de EU-landen kunnen proberen om de ontwikkelingen zoveel mogelijk tegen te houden respectievelijk af te remmen. Meer concreet betekent dit dat (i) een volledige integratie van de landbouwsectoren van de MOE-landen in het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB) zo lang mogelijk moet worden uitgesteld, en (ii) dat de nieuwe GATT/WTO onderhandelingsronde zeer terughoudend moet worden

ingegaan. In de mate waarin de EU succesvol is, zou het huidige beleid voorlopig nog kunnen worden voortgezet.

Het alternatief is om de druk die er van de internationale ontwikkelingen op het GLB uitgaat, te accepteren en op de gevolgen ervan te anticiperen. In dat geval zou voor een verdere liberalisatie moeten worden gekozen. De integratie van de agrarische sectoren van de MOE-landen zou dan ook veel sneller kunnen gaan.

Behalve van politieke factoren hangt de keuze voor de ene dan wel de andere strategie ook af van de verwachtingen omtrent de wereldmarktprijzen (die ook weer niet geheel onafhankelijk van het beleid zijn). Hoe hoger de wereldmarktprijzen, hoe gemakkelijker (goedkoper) het is om een beleid van liberalisatie door te voeren.

Deze overwegingen hebben tot de volgende scenario-veronderstellingen geleid. In Divided Europe vindt een voortzetting van het huidige beleid plaats. Het beleid blijft gericht op quoteringen, garantieprijsen en braakleggingsregelingen als belangrijke instrumenten om onevenwichtigheden op de markten van agrarische producten te kanaliseren. Liberalisatie wordt niet als uiteindelijke doel gezien. De wereldmarktprijzen zijn in Divided Europe lager dan in de andere twee scenario's en het Europese landbouwbeleid is meer naar binnen gekeerd. Omdat de integratie met de landen van Oost- en Midden-Europa stroef verloopt, bestaat er voor dit type beleid ook politieke ruimte.

In European Coordination staan het huidige beleid en de voortzetting daarvan eveneens centraal. Maar in tegenstelling tot het 'Divided Europe'-beleid is volledige vrijmaking van de landbouwmarkten hier de uiteindelijke doelstelling. De reële prijsverlagingen voor garantieproducten zijn daarom iets groter en de maatregelen die direct ingrijpen op volumes van producten of productiemiddelen nemen in de loop der jaren in betekenis af. In 2020 is er desondanks nog steeds sprake van een milde bescherming van de belangrijkste grondgebonden producten.

In Global Competition tenslotte wordt een actief beleid van (stapsgewijze) liberalisatie gekoppeld aan, deels nationale, bescheiden inkomensvoetnoten. Steun wordt dus niet - zoals in EC - gekoppeld aan productie of productiemiddelen. De inkomensvoetnoten vinden hun rechtvaardiging in de bijdrage die de agrarische sector levert aan het beheer van het landschap en de leefbaarheid van het platteland, kortom aan de kwaliteit van het buitengebied. Internationale liberalisatie en hoge economische groei leiden tot relatief hoge wereldmarktprijzen voor de tot nu toe beschermde landbouwproducten.

In het algemeen geldt dus dat een verdere internationale liberalisatie positief uitwerkt op de wereldmarktprijzen en negatief op de EU-prijzen. Dit betekent dat in Global Competition de (lagere) wereldmarktprijzen en de (hogere) EU-prijzen het sterkst convergeren. In Divided Europe blijft de afstand tussen beide prijzen het grootst.

B Milieubeleid

Ten aanzien van het vastgestelde beleid, moet, in alle scenario's, met de volgende maatregelen rekening gehouden:

- (i) Met betrekking tot de veehouderij geldt vooral het mestbeleid. De normen van de Integrale Notitie Mest- en Ammoniakbeleid (IN) zijn tot 2008 vastgesteld. Over de periode daarna bestaat nog onzekerheid, met name over het beleid ten aanzien van ammoniak.
- (ii) Verder heeft de veehouderij nog te maken met de Europese Nitraatrichtlijn. Hoewel die richtlijn opzichzelf helder is, is de vraag of en wanneer de Nederlandse landbouw aan de richtlijn zal voldoen nog niet beantwoord.
- (iii) De akkerbouw en de tuinbouw hebben bovenal met het gewasbeschermingsmiddelenbeleid te maken. De glastuinbouw heeft bovendien nog met een mogelijke, niet-landbouwspecifieke energieheffing en met milieu-investeringen in verband met lozingen van gebruikt water te maken.

Het Nederlandse landbouwmilieubeleid is in deze fase van het LT-97 project in de drie scenario's identiek. Dat betekent niet dat de economische gevolgen en de milieueffecten dit ook zijn. De economische-effecten hangen niet alleen samen met de aard en de kosten van de milieumaatregelen, maar ook met de economische omgeving waarin de milieu-maatregelen moeten worden uitgevoerd. De haalbaarheid van de milieumaatregelen m.b.t. stalvernieuwing, introductie van energiezuinige kassen e.d. hangt vooral samen met de concurrentie- en inkomenspositie en de milieutechnische effecten van de investeringen. Ook het milieubeleid in de rest van de EU speelt daarbij een rol. In Global Competition wordt een niet al te streng milieubeleid in de rest van Europa verondersteld. In European Coordination daarentegen wordt van een relatief streng Europees milieubeleid uitgegaan met ondermeer een Europese CO₂-heffing. De veronderstelde iets actievere overheid maakt coördinatie van milieubeleid op EU-niveau gemakkelijker. In Divided Europe tenslotte is het Europese milieubeleid weer minder sterk.

C Ruimtebeleid/gebruik

De landbouw kan de voortdurende druk vanuit de niet-landbouw om agrarische gronden een andere bestemming uiteindelijk, per saldo, niet weerstaan. Om twee redenen zijn bestemmingswijzigingen dikwijls echter niet eenvoudig. Ten eerste vertegenwoordigt landbouwgrond een economische waarde. Die economische waarde weerhoudt de boer en tuinder ervan om grond al te gemakkelijk op te geven. Omdat in de land- en tuinbouw een continu proces van schaalvergroting plaatsvindt, is de bedrijfseconomische waarde van een marginale hectare dikwijls groter dan die van een gemiddelde hectare.

De tweede reden waarom een bestemmingsverandering niet al te gemakkelijk verloopt, hangt samen met het overheidsbeleid. Gebruik van grond is aan een strenge regelgeving onderhevig. Bestemmingsplannen en andere regelgeving op het gebied van

de ruimtelijk ordening verhinderen een al te gemakkelijke omzetting van de ene gebruiksvorm (bijv. landbouw) in een andere (bijv. wonen).

In de ruimtelijke uitwerking van de scenario's spelen twee vragen een rol. Ten eerste, hoeveel grond raakt de landbouw kwijt aan de niet-landbouw. Ten tweede, hoe verandert de aanwending van grond binnen de landbouw.

In Global Competition wordt verondersteld dat de claims vanuit de niet-landbouw (industrie, wegen, natuur, wonen en recreatie) groot zijn. Hoge inkomens buiten de landbouw enerzijds en lage prijzen van de veel ruimtevrageende bulkproducten (granen, suikerbieten, vleeskoeien) als gevolg van Liberalisatie anderzijds, resulteren in een betrekkelijk grote onttrekking van grond aan de landbouw.

In European Coordination is de concurrentie binnen de landbouw om ruimte groter. Door bescherming van de landbouw, met name van de bulkproducten, zullen de grondprijzen hoger zijn. De claims vanuit de natuur zullen dan het eerste in het gedrang komen. In welke mate dit zal geschieden, hangt ook af van de hoeveelheid geld die de overheid voor de aankoop van natuurgebieden beschikbaar heeft. In de omgevingsscenario's wordt verondersteld dat die hoeveelheid geld in ieder scenario even groot is.

In Divided Europe is de concurrentie om ruimte daarentegen minder groot. De landbouw doet het economisch maar 'matigjes'. De grondprijzen zullen dientengevolge relatief laag zijn en met het beschikbare overheidsbudget voor natuur kunnen meer hectares aan de landbouw worden onttrokken.

Dan de vraag hoe de landbouw zelf met de grond omgaat. Beperkingen die voortvloeien uit de verwezenlijking van de ecologische hoofdstructuur zijn in de drie scenario's exogeen. Het verdere landbouwkundige gebruik is endogeen. Bij de knelpuntanalyse per kernthema zal hieraan verder aandacht worden besteed.

D De concurrentiepositie van de tuinbouw

Sedert enige jaren is de tuinbouw in een concurrentieslag met vooral Zuidelijke landen (o.a. Spanje) verwickeld. De strijd is nog niet gestreden. Het is dus nog lang niet zeker hoe de Nederlandse tuinbouw uiteindelijk uit de strijd te voorschijn zal komen. Wel lijkt duidelijk dat in termen van schone productie, uniforme kwaliteit, aanpassingen aan veranderende consumentenwensen en betrouwbaarheid van leveranties, de Nederlandse tuinders hoog scoren. In een rijker Europa lijken de kansen voor Nederland daarom groter dan in een armer Europa. De huidige terugval in de tuinbouw hangt ook samen met de malaise in Duitsland. Ook zal in een rijk Europa de uitstroom van arbeid uit de landbouw in de Zuidelijke lidstaten in een hoog tempo door gaan.

In de scenario's komt dit als volgt tot uitdrukking. In Divided Europe is er weinig of geen groei (netto krimp) van de tuinbouw. De concurrentiestrijd met Zuidelijke landen wordt verloren, vooral door een stagnerende vraag in Europa, de kosten voor de bedrijven als gevolg van de milieuwetgeving en de lage kosten van arbeid in de Zuidelijke landen. In Global Competition is de tuinbouw succesvol. Er vindt een verschuiving plaats vanuit de Randstad naar andere regio's. Wel is er concurrentie uit

derde landen (o.a. uit Afrika). Ook in European Coordination is de tuinbouw succesvol en verschuift de tuinbouw naar andere regio's binnen Nederland. In dit scenario ondervindt de tuinbouw minder concurrentie uit derde landen.

Het kwantitatieve beeld

In tabel III.6.1 staat het productiebeeld dat resulteert uit de landbouwspecifieke scenario-veronderstellingen, de algemene scenario-karakteristieken en de nationale en internationale economische ontwikkeling. Daar de ontwikkeling van het bruto productievolume het beste aanknopingspunt vormt voor de berekening van milieugevolgen, energieverbruik, transportstromen en ruimtebeslag gaat de aandacht allereerst uit naar de ontwikkeling van de bruto productie, en pas in de tweede plaats naar de toegevoegde waarde.

Uit de tabel blijkt dat het bruto productievolume in de meeste onderdelen van de landbouw niet of nauwelijks groeit. Alleen de tuinbouw vertoont in Global Competition en European Coordination een behoorlijke groei. Maar de tuinbouw is dan ook de enige sector waarvan de productie niet gelimiteerd is. Andere sectoren kennen maatregelen die een expansie van het productievolume in de weg staan. Zo zijn er in twee van de drie scenario's quotumregelingen voor melk, suikerbieten en zeevis. Milieu-eisen hebben de uitbreiding van de intensieve veehouderij aan banden gelegd. Om in aanmerking te komen voor MacSharry-toeslagen dienen graantelers een deel van hun areaal braak te leggen (Divided Europe en European Coordination). Voor alle drie de scenario's geldt bovendien nog dat voor de landbouw steeds minder grond beschikbaar is.

Tabel III.6.1 Gedesaggregeerde gegevens bruto productievolume landbouw, 1996-2020

	Divided Europe	European Coordination	Global Competition
	mutaties per jaar in %		
Veehouderij	- 1	¼	- ¼
Akkerbouw	- ½	½	0
Tuinbouw	- ¼	¾	¾
Visserij	- 1½	- ¼	- ¼
Overig	1	¾	3
Totaal	- ½	1¾	1½

Naast deze groeibelemerende factoren aan de aanbodzijde werkt de vraagzijde in het algemeen ook niet stimulerend. De bevolking van West-Europa neemt nauwelijks toe. In Divided Europe is bovendien de Westeuropese inkomensontwikkeling nogal bescheiden. Omdat de vraag naar voedingsmiddelen een geringe inkomenselasticiteit kent en

met de toename van het inkomen steeds verder afneemt, betekent dit dat de hoofdelijke vraag naar voedingsmiddelen eveneens niet sterk groeit.

De bruto productiestijging van de landbouw is nog het grootst in European Coordination. In dit scenario floreert de tuinbouw terwijl de akkerbouw en de veehouderij niet al te veel last hebben van liberalisatietendensen. Weliswaar blijven in Divided Europe de akkerbouw en de veehouderij eveneens gevrijwaard van de (relatief) lage wereldmarktprijzen, maar in dit scenario stagneert de tuinbouw. De slechte gang van zaken als gevolg van de opkomende concurrentie uit Zuid-Europa leidt er toe dat relatief veel bedrijven ophouden te bestaan. In Global Competition doen de veehouderij en de akkerbouw het door de liberalisering van het landbouwbeleid minder goed dan in European Coordination. In het concurrerende klimaat van Global Competition presteert de tuinbouw daarentegen het best. De uitbundige Europese vraag is daar mede debet aan.

De bescheiden groeipercentages van de bruto productievolumes gaan gepaard met iets grotere toenames van de volume van de toegevoegde waardes. De achtergrond hiervan is dat in alle scenario's zuiniger met inputs wordt omgegaan. Uitgedrukt per eenheid brutoproduktie neemt het gebruik van kunstmest, bestrijdingsmiddelen, energie en veevoer systematisch af. Overigens is dit geen nieuw fenomeen, het is een voortzetting van een trend die al jaren aan de gang is en met name uit de cijfers van de afgelopen 10 jaar duidelijk valt te destilleren. Economische en milieuhygiënische druk om zuiniger met inputs om te gaan, prikkelen boeren en tuinders om de technologische mogelijkheden waarmee dit kan worden bewerkstelligd, optimaal te benutten. De divergentie tussen de ontwikkeling van de bruto productie en het verbruik verschilt evenwel per scenario. Enerzijds heeft dit te maken met de verschillen in groeicijfers per tak (samenstellingseffect). Daarnaast is er verschil in snelheid van technische ontwikkeling. In Global Competition en European Coordination is die groter dan in Divided Europe.

In de landbouw is al decennialang een proces van ruilvoetverslechtering aan de gang. Volgens sommigen is dat de 'tragiek' van de sector, volgens anderen is dat precies de bijdrage aan de welvaart van de landbouw. Er zijn weinig redenen om aan te nemen dat aan dit proces een einde komt. In alle drie de scenario's blijven daarom de afzetprijzen achter bij de inflatie. In Divided Europe zijn de opkomende concurrentie van de tuinbouw in Zuid-Europa en de verzadiging van de vleesmarkten de belangrijkste 'boosdoeners'. In Global Coordination is de liberalisatie van de graan-, suiker-, rundvlees- en zuivelmarkten hiervoor het meest verantwoordelijk. In het European Coordination scenario zijn de prijsdalingen meer gelijkelijk over de bedrijfstakken verdeeld. Overigens vormt de prijsontwikkeling van vis een uitzondering op het algemene prijsbeeld: in alle drie de scenario's stijgt de reële prijs van vis.

III.6.2 De industrie

Algemeen

De ontwikkeling van de fysieke productie van de industrie is van groot belang voor de kernthema's. Bij de fysieke productie worden energie en andere grondstoffen verbruikt en diverse schadelijke stoffen uitgestoten. Voor de opslag van grondstoffen en producten zijn grote delen van haven-, overslag- en industrieterreinen nodig. De (inter)nationale allocatie van activiteiten leidt bovendien tot omvangrijke vervoersstromen van grondstoffen, halffabrikaten en eindproducten. Binnen de industrie is de ontwikkeling van de basisindustrie het meest essentieel voor de kernthema's. Zo heeft de basisindustrie een aandeel van ca. 80% in het totale finale industriële energieverbruik. Door de ruimtelijke concentratie van bepaalde basisindustrieën - bijvoorbeeld de petrochemie in de Rijnmond en de staalindustrie in IJmuiden - heeft het productiebeloop van deze industrieën bovendien grote invloed op regionale ontwikkelingen.

De volume-ontwikkeling van de bruto productie van de industrie geeft een eerste aanknopingspunt voor de inschatting van milieugevolgen, energieverbruik, transportstromen en ruimtebeslag. Een beter beeld wordt echter verkregen wanneer uitgegaan wordt van de fysieke productie (bijv. in kg's of liters) voor specifieke bedrijfstakken op een lager aggregatieniveau. Door onder meer rekening te houden met productupgrading, dematerialisatie-, substitutie- en verzadigingsprocessen en een toenemend aandeel van de secundaire productie (recycling) wordt meer inzicht verkregen in de fysieke ontwikkeling. Dematerialisatie en upgrading worden in hoofdzaak bepaald door de technologische ontwikkeling: uit een liter olie of kilo ruw ijzer kunnen dan door proces- en productinnovatie steeds meer basisproducten en betere kwaliteiten worden gemaakt. Door kostenverschillen, milieubeleid en de sterke buitenlandse concurrentie die met name de primaire productie te duchten heeft, kan het aandeel van de secundaire productie fors toenemen. Recycling beperkt de emissie van schadelijke stoffen en het energieverbruik.

Basisindustrie

De ontwikkeling van de fysieke productie van de basisindustrie in de scenario's is afhankelijk van de groei van de bruto productie en de mate van upgrading/dematerialisatie. De volgende determinanten van de bruto productie kunnen worden onderscheiden:

- de vraag
- de energieprijzen
- de mate van recycling
- de internationale concurrentieverhoudingen

Uit tabel III.3.7 blijkt dat de volumegroei van de bruto productie van de basisindustrieën in Global Competition het sterkst is en in Divided Europe het laagst. De groei in European Coordination ligt daar tussenin. Deze rangorde wordt in de eerste plaats bepaald door de vraagontwikkeling, die vooral wordt weerspiegeld door de wereldhan-

del²⁵. De wereldhandel stijgt het krachtigst in Global Competition. De sterke productie-groei in dit scenario wordt overigens nog enigszins geremd door de stijging van de energieprijzen. De reële energieprijzstijging is het grootst in Global Competition. Dit lokt enige substitutie-effecten uit, maar gegeven de nog gematigde ontwikkeling van de reële energieprijzen en het lage niveau van de energieprijzen zijn deze effecten beperkt.

Het aandeel van de secundaire productie stijgt het sterkst in European Coordination. Het milieubewustzijn is hierin groot. De inzameling van aluminium, staal, papier, plastic, etc. ten behoeve van secundaire productie vindt effectief plaats. Ook in Global Competition is recycling niet onbelangrijk. Hier geldt vooral een economisch motief: vanwege de dure grondstoffen leidt recycling tot kostenverlaging. Bovendien is de procestechnologie beter, wat de mogelijkheden vergroot op het gebied van afvalscheiding en -opwerking. In Divided Europe is de stijging van het recyclingspercentage beperkt.

In Global Competition hebben de Nederlandse basisindustrieën binnen West-Europa een sterke positie. De bestaande comparatieve voordelen ten aanzien van ligging en energievoorraden komen in dit scenario met scherpe concurrentie het best tot hun recht. Wel verslechtert de positie van West-Europa enigszins ten opzichte van de rest van de wereld, waaronder Oost-Europa. In Divided Europe is de positie van Nederlandse basisindustrieën vanwege protectionistische tendensen in andere Europese landen relatief ongunstig. Door de uitbundige economische ontwikkeling buiten Europa wordt marktverlies geleden. Uitbreiding van productiecapaciteit vindt bovendien vooral plaats in de nabijheid van de snel groeiende markten. In European Coordination verbetert Europa zijn positie ten opzichte van de Verenigde Staten. De Europese integratie biedt bovendien kansen voor de basisindustrie, maar daar staat het Europese milieubeleid (energieheffingen) tegenover.

In twee gevallen wijkt de productie-ontwikkeling van een basisindustrie sterk af in Nederland en West-Europa. Dit betreft in de eerste plaats de primaire aluminiumproductie. De primaire aluminiumsmelters in Nederland worden in GC en EC geconfronteerd met de aanpassing van de elektriciteitsprijs aan de marktomstandigheden. Hierdoor sluiten in GC beide aluminiumsmelters en wordt de productie overgenomen door buitenlandse concurrenten. In EC kan Péciney openblijven doordat zij een concurrerend elektriciteitscontract buiten Nederland kan afsluiten. Op deze wijze vervangt goedkope energie, ingevoerd uit Frankrijk, de goedkope kernenergie van de centrale in Borssele, die na 2000 buiten gebruik wordt gesteld. Door overheidssteun kunnen in DE beide smelters, Péciney en Aldel, openblijven. De huidige gunstige energie-contracten

²⁵ De ontwikkeling van de nationale cement- en glasindustrie is, vanwege het hoge aandeel van de binnenlandse afzet, daarentegen vooral gerelateerd aan nationale economische ontwikkelingen. De fysieke cementproductie hangt af van de productie in de bouwnijverheid en de fysieke glasproductie van de productie in de bouwnijverheid en de voedingsmiddelenindustrie.

worden verlengd. Dat er ondanks de sluiting van een of twee aluminiumsmelters in EC en GC desondanks toch nog sprake is van een kleine toename van de fysieke productie komt door de groei van de overige producenten van non-ferro metalen.

Verder neemt het verbruik van kunstmest in ons land sterker af dan in de rest van Europa door het stringentere mestbeleid. De Nederlandse kunstmestproducenten kunnen echter ondanks de krimpende afzetmarkt de productie redelijk op peil houden, dankzij de aanwezigheid van de grote gasvoorraden in Nederland.

Tabel III.6.3 Bruto productievolume, upgrading en fysieke belasting^a van basisindustrieën, 1996-2020

	DE			EC			GC		
	BP	UPG	FYS	BP	UPG	FYS	BP	UPG	FYS
	mutaties per jaar in %								
Staal	0,5	0,5	0	1,6	1,2	0,4	2,2	1,5	0,7
Non ferro	0	0,5	-0,5	1,5	1,0	0,5	2,1	1,5	0,6
Basischemie totaal	1,9	0,5	1,4	3,5	1,0	2,5	4,0	1,5	2,5
Petrochemie	1,4	0,5	0,9	2,7	0,75	2,0	3,4	1,0	2,4
Anorganisch	1,5	0,5	1,0	3,0	0,75	2,25	3,5	1,0	2,5
Kunstmest	-0,1	0,5	-0,6	0,8	1,0	-0,2	1,9	1,5	0,4
Overige basischemie	2,5	0,5	2,0	4,4	1,2	3,2	4,6	1,8	2,8
Bouwmateriaal	1,0	0,25	0,75	1,5	0,5	1,0	2,0	0,75	1,25
Papier	1,0	0,5	0,5	1,75	0,75	1,0	2,5	1,0	1,5

^a BP: bruto productievolume, UPG: upgrading, FYS: fysieke belasting.

De ontwikkeling van de technologie, in het bijzonder de informatietechnologie, ontwikkelt zich in Global Competition zeer krachtig, zodat de upgrading daar het grootst is. Door de trage technologische ontwikkeling is de upgrading in Divided Europe daarentegen het geringst. De upgrading bedraagt in Divided Europe ca. ½% per jaar, in European Competition ½ à 1% en in Global Competition 1 à 1½% (zie tabel III.6.3)²⁶. De fysieke belasting volgt als resultante van de groei van de bruto productie en de upgrading. De groei van de fysieke belasting door de basisindustrie verschilt minder tussen de scenario's dan de bruto productie omdat hoge economische groei vanwege de krachtige technologische ontwikkeling samengaat met een sterk upgradingeffect.

Belangrijk voor aard en omvang van energie- en grondstoffengebruik is de verdeling van de productie over primaire en secundaire productie. In de staalindustrie is de vraag in welke mate de penetratie van het (goedkopere) electrostaal (secundaire productie)

²⁶ Een nadere toelichting op de gehanteerde upgradingscijfers wordt opgenomen in een nog te verschijnen, aparte achtergrondpublicatie.

plaats gaat vinden ten koste van oxystaal (primaire productie) bijvoorbeeld een belangrijk punt. De introductie van een nieuwe generatie minimills die worden gekenmerkt door lagere kosten en een betere kwaliteit, kan bovendien de secundaire productie stimuleren. Het oxystaal zal terrein verliezen, zodat de primaire productie achterblijft bij de totale staalproductie. Omdat Nederland weinig secundair staal produceert²⁷, is de ontwikkeling van de totale staalproductie in Nederland lager dan in West-Europa. Overigens wordt in elk scenario de groei van de bruto staalproductie relatief sterk bepaald door upgrading. Diverse vervolgotrajecten zoals zink- en verflijnen zijn mogelijk, waardoor staal nog duurzamer en dunner kan worden.

De verwerkende industrie

De verwerkende industrieën groeien harder dan de basisindustrie (zie tabel III.3.7). Enerzijds komt dit door de dematerialisatie: bij het maken van eindproducten zijn steeds minder basisproducten nodig. Anderzijds leidt de technische ontwikkeling ook tot upgrading van het eindproductenpakket. Divided Europa heeft de minste technologische vooruitgang, en daardoor het kleinste verschil in bruto produktiegroei tussen verwerkende en basisindustrie. In Global Competition is dit verschil het grootst. Wel is het groeiverschil tussen de verwerkende metaalindustrie en de basismetaleen in European Coordination even groot als in Global Competition. In dit laatste scenario met wereldwijde scherpe concurrentie is het voor de Nederlandse metaalindustrie namelijk niet zonder problemen om de exportperformance aanzienlijk te verbeteren, omdat in de uitgangssituatie de export sterk gericht is op de Europese afzetmarkt en relatief veel laagwaardige producten bevat. Daarbij jaagt met name in Global Competition de wereldvraag de export aan van informatica-producten van de electronica industrie en (digitale) uitgeverijen. Samen met telecommaschappijen, softwarehuizen, automatiseerders en entertainers vormen zij het groeicluster multimedia. Het onderscheid tussen industrie en diensten vervaagt. Conform de huidige statistische indeling profiteert de "metaalindustrie" (waartoe de electronica-industrie behoort) dus maar ten dele van de geweldige groei in de multimediasector.

De eindproductenchemie kent in de hoge groeiscenario's een dynamische ontwikkeling. Op dit gebied blijft Europa toonaangevend in de wereld ten aanzien van de ontwikkeling van nieuwe producten en hoge kwaliteiten. Net als in het verleden is ook de Nederlandse chemie in European Coordination en vooral Global Competition succesvol in het hoogwaardiger maken van het exportpakket.

²⁷ Landen als Frankrijk en Duitsland zijn een gunstiger vestigingsplaats voor secundaire staalproductie dan Nederland, omdat deze landen meer dichtbevolkte centra kennen. In deze centra wordt namelijk het meeste schroot aangeboden.

In tabel III.6.4 staat de volumegroei van de brutoproduktie in de verwerkende metaal- en chemische-industrie vermeld. Naast de hierboven reeds vermelde factoren worden de verschillen tussen de scenario's voor een belangrijk deel bepaald door een andere ontwikkeling van de binnen- en buitenlandse vraag. Als leverancier van investeringsgoederen doen de machinebouw en de electrotechnische industrie het in alle scenario's relatief goed vanwege de toename van de investeringsquote.

Achter de groeicijfers gaan - vooral in EC en GC - nog een aantal markante ontwikkelingen schuil, die samenhangen met veranderingen in de omgevingsfactoren.

De harmonisatie van de Europese wet- en regelgeving, onder meer ten aanzien van kwaliteits- en veiligheidsnormen, betekent een stimulans voor de Nederlandse industrie in EC. Voor productkwaliteiten en informatiesystemen zijn namelijk keurmerken ingevoerd en standaards ontwikkeld, waardoor er voor de industrie op diverse terreinen mogelijkheden ontstaan tot grootschalige productie op Europees niveau. In dit scenario spelen bovendien modegevoeligheid en individuele smaakverschillen een minder belangrijke rol, zodat de noodzaak tot productdifferentiatie minder groot is en grootschalige productie mogelijk. De betere benutting van schaalvoordelen leidt tot een efficiëntere productie.

In DE blijft nationale wet- en regelgeving daarentegen nog een relatief belangrijke rol spelen. Dit levert de nodige handelsbelemmeringen op en extra transactiekosten, die de Nederlandse uitvoer nadelig beïnvloeden.

Kenmerkend voor GC is juist de deregulering en liberalisering. Dit maakt vrije vestiging en markttoetreding mogelijk. Dit levert de industrie opportuniteiten voor specialistische productie voor de wereldmarkt, waarbij de benutting van schaalvoordelen noodzaak is. Voor producenten van consumptiegoederen ligt daarbij de nadruk op het inspelen op de individualistische, vernieuwingsgezinde en 'snelle' levensstijl van de wereldburgers, waarbij veel ruimte is voor design, mode en productdifferentiatie en allerlei nieuwe consumentenproducten in het algemeen. Door snelle wijzigingen in consumentenvoorkeuren kennen consumentenproducten veelal een korte levenscyclus. De recycling-industrie bloeit dan ook omdat gespecialiseerde bedrijven nog bruikbare onderdelen uit afgedankte producten halen.

Bij de productie van eindproducten gaat het in GC steeds meer om assemblage van gestandaardiseerde modules. Assemblage vindt zo mogelijk automatisch plaats via robots. De IT-ontwikkelingen en de daarmee samenhangende verbetering van logistieke processen leidt er toe dat zeer specialistische bedrijven die bepaalde modules voortbrengen, in wereldwijde productieketens opereren. De sterk toenemende specialisatie is derhalve typerend voor GC.

Tabel III.6.4 *Bruto productievolume in de verwerkende metaal- en chemische industrie, 1996-2020*

	DE	EC	GC
	mutaties per jaar in %		
Verwerkende metaalindustrie	2¼	4¼	5
w.v. metaalproducten	2½	4	4
machinebouw	2½	4½	5¼
electrotechnische industrie	2¾	5¼	6¼
automobielinindustrie	1½	3½	4½
overig	1	2½	2¼
Verwerkende chemische industrie	3	5¼	6¾

III.6.3 De tertiaire dienstensector

Hoe zal de dienstensector zich de komende 25 jaar ontwikkelen? Zal de functie van diensten in de Nederlandse economie veranderen? Wat is de interne dynamiek in de sector, welke beroepen zullen een stormachtige groei ondergaan, in welke treedt een stagnatie op? En tenslotte, wat zijn de gevolgen voor de ontwikkelingen in de tertiaire dienstensector voor milieu, mobiliteit, ruimte en energie? Op deze vragen gaat deze paragraaf in. Ten eerste wordt gekeken naar enkele omgevingsfactoren, vervolgens naar ontwikkelingen van productie en werkgelegenheid en tot slot naar de effecten op de kernthema's mobiliteit en ruimte.

III.6.3.1 Omgevingsfactoren

Er zijn enkele variabelen aan te wijzen die met name de ontwikkelingen van de tertiaire sector in de verschillende scenario's zullen bepalen. Belangrijke determinanten zijn de economische omgeving, de ontwikkelingen op het gebied van regulering van markten en sectoren, de techno-logische ontwikkeling en de sociaal-culturele omgeving.

De economische omgeving

In het algemeen groeien de tertiaire diensten relatief sterk bij een sterke inkomensgroei. Het aandeel van diensten in de consumptie neemt structureel toe, terwijl het belang van diensten in de productie van bedrijven eveneens groter wordt. Er kan een onderscheid gemaakt worden naar consumenten-diensten en producentendiensten. Elke bedrijfstak behorend tot de dienstensector is onder te delen in deze twee clusters, maar in de meeste ligt het zwaartepunt van de productie ofwel bij consumenten- ofwel bij producentendiensten. De volgende indeling is dan te maken:

- Consumentendiensten: detailhandel, reparatie, financiële retaildiensten, openbaar vervoer, luchtvaart en recreatieve diensten zoals toerisme en horeca.
- Producentendiensten: groothandel, goederenvervoer, communicatie, financiële wholesalediensten en zakelijke diensten.

Het belang van de consumentendiensten als aandeel in de consumptie blijft toenemen bij inkomensgroei. Daarbinnen is dan een verschuiving te zien naar de diensten met een hoge inkomenselasticiteit, waaronder detailhandel in duurzame consumptiegoederen, horeca, luxe buitenlandse (vlieg)reizen²⁸, cultuur, sport en recreatie. In het GC-scenario schept de welvaarts-groei bijvoorbeeld ruimte voor extra serviceverlening in de detailhandel in de vorm van besteldiensten, 'convenience stores' en kleinschalige speciaalzaken. Tegenover deze groeisectoren staan bedrijfstakken met een minder dynamische ontwikkeling als gevolg van een lage inkomenselasticiteit, zoals het openbaar vervoer. In tabel III.6.5 is de bruto productiegroei te zien van de tertiaire dienstensector, onderverdeeld naar consumentendiensten en producentendiensten. Uit de tabel komt naar voren dat in de scenario's met hoge groei de producentendiensten sterker toenemen dan de consumentendiensten.

Tabel III.6.5 Bruto productievolumen tertiaire diensten^a; consumenten en producentendiensten, 1996-2020

	DE	EC	GC
	mutaties per jaar in %		
Consumentendiensten ^b	2,6	3,5	4,7
Producentendiensten ^c	2,1	3,9	5,2

^a Exclusief exploitatie van Onroerend Goed.

^b Consumptieve afzet van tertiaire diensten.

^c Overige afzet van tertiaire diensten.

De producentendiensten profiteren in EC en GC volop van de hoge economische groei. Een dynamische productiegroei stimuleert verdere externalisatie van diensten door het bedrijfsleven. Niet alleen laagwaardige diensten als schoonmaken etc. maar ook op het gebied van 'high skill' activiteiten zoals de professionele diensten van advocaten, accountants en economische adviesbureaus worden bij sterke groei eerder uitbesteed aan specialisten. De groothandel profiteert van de hoge internationale handelsgroei in GC en EC, die sterker is dan de groei van het nationale inkomen.

²⁸ Luchtvaart is een typisch 'luxe' goed met een hoge inkomenselasticiteit. De verwachting is echter dat op langere termijn deze inkomenselasticiteit geleidelijk zal dalen.

Regulering van markten en sectoren

Regulering van de dienstensector heeft effecten op de internationale concurrentiepositie, de efficiency van markten en ruimtelijke ordening. Met name voor producentendiensten is de internationale omgeving van belang. Vergaande Europese integratie zoals in EC heeft effect op de handel, die daardoor minder ingewikkeld en risicovol wordt (douane-afhandeling, verzekeringen, koersverschillen etc), zodat op delen van de markt intermediatie van de groothandel minder noodzakelijk wordt. Voor het vervoer is aangenomen dat in alle scenario's het geaccordeerde Europese beleid naar een opener markt tot de eeuwwisseling wordt doorgezet. Daarna treden grote verschillen op tussen de scenario's. Voor het openbaar vervoer is de Europese integratie van belang. In EC wordt op het gebied van grote infrastructuurprojecten samengewerkt en er is overkoepelende Europese milieuwetgeving om het autogebruik te verminderen. In GC en EC is de Europese concurrentie voor het wegvervoer en de binnenvaart groot. De zee- en luchtvaart zullen in alle scenario's veel concurrentie ondervinden van Aziatische en Amerikaanse bedrijven, omdat dit al geliberaliseerde markten zijn.

De deregulering van de telecommunicatiemarkt binnen Europa is gepland voor 1998. In de scenario's zal de deregulering verschillend uitwerken, omdat veel wettelijke veranderingen nog open staan. In het DE scenario zullen de minste veranderingen optreden. In EC is de Europese markt volledig open en zullen enkele grote operators de markt controleren. In GC is telecommunicatie meer een mondiale markt waar ook veel kleine en gespecialiseerde bedrijven actief zijn. Mobiele telefonie vervangt hier grotendeels de vaste telefonie. Vaste netwerken worden voor interactieve dienstverlening gebruikt.

In de detailhandel zal het beleid met betrekking tot grootschalige perifere detailhandelsvestigingen per scenario enigszins verschillend uitvallen. Volgens de huidige wetgeving zijn deze vestigingen alleen mogelijk op enkele aangewezen locaties bij grote stedelijke knooppunten. Het toestaan van afwijking van deze locaties of uitbreiding ervan zal vooral in GC meer voorkomen, terwijl in EC het locatiebeleid waarschijnlijk strakker gecoördineerd wordt. In DE is, door de relatief lage groei, het gevaar voor verdwijnen van winkels uit de binnensteden groot zodat in dit scenario geen uitbreiding van het beleid verondersteld zijn.

Technologische ontwikkeling

Informatietechnologie kan de distributie van consumentendiensten wezenlijk veranderen. Fysieke aanwezigheid van consument en producent is bij veel diensten niet meer noodzakelijk en kan vervangen worden door elektronische advies- of bestelsystemen. Zo kan nu nog persoonsgebonden kennis steeds beter worden opgeslagen en toegankelijk gemaakt worden via bijvoorbeeld 'expertsystemen' met financiële, juridische of medische kennis. Loketdiensten van banken en verzekeraars kunnen grotendeels elektronisch uitgevoerd worden. In de handel zal elektronisch winkelen, vooral bij gestandaardiseerde producten in belangrijke mate kunnen toenemen

(waardoor ook de internationale concurrentie in de detailhandel sterk zal toenemen). Bovendien kan beter aan individuele wensen worden voldaan door het elektronische bestellen te koppelen aan flexibilisering van de productie. Ook in de toeristische sector en de luchtvaart zal de introductie van mondiale elektronische informatie- transactie- en reserveringssystemen het karakter van de sector sterk beïnvloeden.

Op het gebied van de producentendiensten zorgt de technologische verandering vooral voor verbeteringen in logistieke processen. Mogelijkheden liggen in flexibilisering van het productieproces, snellere levering door sterk afnemende opslagduur in alle schakels en in betere planning van (eventueel multimodale) transportstromen. Naast veranderingen in efficiency door logistieke vernieuwingen zorgt technologie in het cluster van producentendiensten voor verdere externalisatie van hoogwaardige specialistische 'kennisdiensten', op het gebied van bijvoorbeeld informatica en organisatie-advies.

De geschetste mogelijkheden zijn sterk afhankelijk van de mate waarin de technologie door consumenten en bedrijven gebruikt gaat worden, van de kosten die eraan verbonden zijn (samenhangend met de mate van liberalisering van de communicatiesector) en de snelheid en dynamiek van de technologische ontwikkeling zelf. Dit betekent dat de beschreven ontwikkelingen in het GC-scenario het sterkst doorzetten, maar ook in het EC-scenario zal de technologie sterke efficiencyverbeteringen en veranderingen in relaties tussen consumenten en producenten teweeg brengen. In het DE-scenario zijn de ontwikkelingen niet afwezig en kunnen bijvoorbeeld op logistiek gebied belangrijke efficiencyverbeteringen ontstaan, maar door de matige acceptatie en de relatief hoge kosten en zwakke (communicatie)infrastructuur zullen de vernieuwingen gering zijn.

Sociaal-culturele factoren

Als gevolg van de voortgaande individualisering en verdere stijging van het opleidingspeil van de bevolking neemt de vraag naar adviesdiensten op maat vooral in het GC-scenario toe. Hierbij kan worden gedacht aan informatie- en financiële diensten. De persoonlijke financiële planning en de planning en vormgeving van vrijetijdsbesteding in het algemeen en van vakanties in het bijzonder vereisen deze op de persoonlijke maat toegesneden diensten. In het GC-scenario is de hedonistische instelling van de consument meer materieel gericht terwijl in het EC-scenario door de meer spirituele instelling van de consument de consumptie meer immaterieel van aard is. Dit laatste speelt vooral de afzet van persoonlijke diensten in de kaart.

Conclusie

Samenvattend kan gesteld worden dat de technologische ontwikkeling verdere standaardisatie van met name consumentendiensten mogelijk maakt, bijvoorbeeld door de mogelijkheid tot 'opslaan' (codificatie) van kennisdiensten en het vervangen van loketdiensten door elektronische dienstverlening. De standaardisatie van laagwaardige

dienstverlening wordt het verst doorgevoerd in GC en het minst in DE. Naast standaardisatie kan sprake zijn van 'upgrading' van consumentendiensten, daar waar de economische ontwikkeling sterk genoeg is, dus vooral in GC maar ook in EC. Technologische ontwikkeling zorgt enerzijds voor disintermediatie, anderzijds ontstaat er nieuwe en hoogwaardige dienstverlening op terreinen als gespecialiseerde adviesverlening. De distributie van goederen en diensten is in GC het meest gedematerialiseerd. In gestandaardiseerde goederen en diensten worden gemakkelijk transacties afgesloten; disintermediatie is daar een veel voorkomend verschijnsel.

III.6.3.2 Productie en werkgelegenheid

De besproken determinanten leveren het volgende bruto productiebeeld op (zie tabel III.6.6). In DE groeien de tertiaire diensten bescheiden, al ligt de gemiddelde groei nog wel hoger dan in de industrie. In EC groeit de dienstensector iets sneller dan in de periode 1974-1995. Zoals eerder is besproken is één van de oorzaken van deze bescheiden groei ten opzichte van de industrie dat de hoge consumptieve bestedingen aan (collectieve) gezondheidszorg de consumptie van tertiaire diensten drukken. In GC is de groei van tertiaire diensten wel uitbundig. De sector groeit hier duidelijk sterker dan de industrie. Zoals voorafgaand is besproken heeft dit twee oorzaken. De eerste is de stormachtige groei van informatietechnologie-toepassingen. Dit stimuleert de vraag naar specialistische en nieuwe producentendiensten die hieraan gerelateerd zijn. In dit scenario is dan ook een sterke groei in zakelijke diensten te zien. Een tweede oorzaak is de grote vraag naar luxe specialistische consumentendiensten als recreatieve en financiële diensten. De horeca groeit eveneens sterk, wat samenhangt met de hoge consumptiegroei en het toenemende belang van toerisme in de Nederlandse steden. Ook de consumptieve vraag naar zakelijke diensten, communicatie en luchtvaart groeit in dit scenario sterk.

Voor de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de tertiaire dienstensector zijn de productiegroei, het arbeidsaanbod en de mogelijkheden tot verhoging van de arbeidsproductiviteit belangrijk. Zoals in een vorig hoofdstuk is besproken zal het aantal werklozen in EC en meer nog in GC teruglopen. Deze scenario's worden gekenmerkt door een geleidelijk toenemende krapte op de arbeidsmarkt. Dat, gecombineerd met de hoge vraag naar productie van diensten, zal leiden tot een grote stimulans tot arbeidsbesparing. Om dit te bereiken wordt in deze scenario's in de dienstensector veel geïnvesteerd in arbeidsbesparende productiemiddelen. De arbeidsproductiviteitswinst in deze scenario's is dan ook relatief hoog. In tabel III.6.7 wordt een overzicht gegeven van de werkgelegenheids- en arbeidsproductiviteitsontwikkelingen in de tertiaire dienstensector.

De mogelijkheden om productiviteitswinst te boeken in de heterogene tertiaire sector lopen sterk uiteen. Met name het transport is een sector waar snel technische vernieu-

wingen worden toegepast. In EC en GC zijn dan ook grote productiviteitswinsten ingezet, die gepaard gaan met hoge productiegroei. Door toenemende kapitaalintensiteit van de dienstensector in het algemeen kan de arbeidsproductiviteitsgroei ook in andere dienstentakken relatief hoog zijn, in vergelijking met het verleden.

Tabel III.6.6 Gedesaggregeerde gegevens bruto productie volume tertiaire diensten^a, 1996-2020

	DE	EC	GC
	mutaties per jaar in %		
Handel	2,1	3,8	4,6
Detailhandel	1,2	2,6	3,1
Groothandel	3,8	4,5	5,3
Zee-en luchtvaart	2,8	5,7	6,7
Overig transport	2,3	3,6	4,6
Communicatie	2,4	4,4	5,2
Totaal vervoer en communicatie	2,5	4,4	5,3
Banken	1,7	3,2	4,1
Verzekeringen	2,6	3,3	3,9
Totaal banken en verzekeringen	2,1	3,3	4,1
Horeca	2,5	3,2	5,2
Reparatie	2,7	3,2	4,8
Zakelijke diensten	2,6	3,8	5,7
Overige diensten	1,9	3,6	4,5
Totaal ander tertiair	2,5	3,6	5,4
Totaal Tertiair^a	2,3	3,8	5,0

^a Exclusief exploitatie van onroerend goed.

In alle scenario's is de groei van de werkgelegenheid in de zakelijke diensten sterk. In GC neemt deze in de periode 1996-2020 met maar liefst ruim 600 duizend arbeidsjaren toe. De arbeidsproductiviteitsontwikkeling in de zakelijke diensten is met name in DE zwak, vanwege het gecumuleerde effect van een lage groei van de productie, gepaard gaande met minder succesvolle specialisatie en externalisatie. De verwachting van een sterke toekomstige groei van werkgelegenheid in de zakelijke sector is overigens geen typisch Nederlands verschijnsel. Kader 1 laat zien dat ook in de post-industriële samenleving bij uitstek, de Verenigde Staten, verwacht wordt dat vrijwel alle snel groeiende beroepen uit de zakelijke diensten of de kwartaire sector komen.

Top-10 snelst stijgende beroepen in de VS

De Verenigde Staten geldt als de post-industriële samenleving bij uitstek. Kenmerk van zo'n economie is de sterke groei in de dienstensector. De bijgaande top-10 van snelst stijgende beroepen geeft een indruk van de trends die daar spelen. De voorspelling is afkomstig van het Bureau of Labour Statistics.

De snelst groeiende beroepen bevinden zich alle in de dienstensector, en dan nog met name in de kwartaire sector. Aan de top van de lijst staan verzorgende beroepen als thuiszorg en sociaal werkers. Dit is mede het gevolg van demografische factoren. Evenals in Nederland zal ook in de VS de bevolking in de toekomst aanzienlijk vergrijzen. Na deze drie snelle groeiers volgen op deze hitlijst beroepen uit de zakelijke diensten, voornamelijk informatica. Dit is overigens ten dele het gevolg van dynamiek binnen de informatica zelf.

Beroepen in de software van de informatica-sector scoren hoog, terwijl beroepen gericht op de hardware, zoals het installeren van computer- en randapparatuur, tot de snelst dalende beroepen behoren. Andere zakelijke diensten als juridisch personeel en toeristische agenten staan ook hoog op de lijst.

De beroepen uit de top 10 zijn overigens geen van alle grote beroepsgroepen. In 1992 bedroeg het aandeel in de totale werkgelegenheid 1,3%. In 2005 zal dit aandeel bijna zijn verdubbeld.

Top-10 snelst stijgende beroepen in de VS 1992-2005 (% groei per jaar)

1. Thuiszorg

6,9

2 . S o c i a a l w e r k e r s

6,8

3. Personeel van particuliere huishoudens

6,6

4 . C o m p u t e r e x p e r t s

5,9

Tabel III.6.7 Arbeidsproductiviteit^a en werkgelegenheid tertiaire diensten^b, 1996-2020

	DE		EC		GC	
	werkg	arb prod	werkg	arb prod	werkg	arb prod
	mutaties per jaar in %					
Handel	-0,3	1,7	1,0	2,2	1,0	2,8
Detailhandel	-0,6	1,1	0,7	1,2	0,6	1,7
Groothandel	0,0	1,9	1,3	2,5	1,4	3,1
Zee-en luchtvaart	-0,8	2,8	0,5	3,9	0,3	4,7
Overig transport	0,4	1,7	0,6	3,0	0,5	3,8
Communicatie	0,4	1,8	0,5	3,8	0,2	4,8
Totaal vervoer en communicatie	0,3	1,9	0,6	3,4	0,4	4,2
Banken	0,3	1,1	0,3	2,3	-0,3	3,5
Verzekeringen	0,6	1,2	0,8	1,4	0,2	2,7
Totaal banken en verzekeringen	0,4	1,1	0,6	2,0	-0,1	3,2
Horeca	1,1	1,5	1,3	1,6	2,4	2,4
Reparatie	0,5	1,6	0,7	1,7	2,1	2,0
Zakelijke diensten	2,4	0,2	2,9	1,0	3,3	2,0
Overige diensten	0,5	1,3	0,6	1,6	2,1	2,0
Totaal ander tertiair	1,7	0,8	2,1	1,4	2,9	2,2
Totaal tertiair ^b	0,8	1,2	1,4	1,9	1,8	2,6

^a Op basis van werkgelegenheid in arbeidsjaren.

^b Exclusief exploitatie van onroerend goed.

III.6.3.3 Ontwikkelingen per bedrijfstak

Handel

De productie van de detailhandel groeit in alle scenario's minder sterk dan die van de groothandel, deze tendens is ook in het verleden te zien geweest²⁹. Dit hangt samen met de matige bevolkingsgroei, de groei van het aandeel van andere diensten in de consumptie bij een stijgend inkomen en de algemene tendens dat producentendiensten sneller groeien dan consumentendiensten. In het DE-scenario scheidt de relatief lage economische groei weinig markt voor gespecialiseerde (kleinschalige) detailhandelsvestigingen. De schaalvergroting van bedrijven zet verder door, zodat toetredingsdrempels

²⁹ Over de periode 1985-1994 was de bruto productiegroei in de detailhandel 3,5% per jaar en in de groothandel 4,3% per jaar (EIM-gegevens).

voor minder efficiënte kleinschalige winkelbedrijven hoger worden. In EC zullen elektronisch winkelen en besteldiensten enigszins opkomen op het gebied van standaardgoederen, maar geen grote vlucht nemen. Schaalvergroting zet ook hier door, waarbij er echter eveneens kansen zijn voor de gespecialiseerde detailhandel. Dit laatste geldt nog sterker voor GC, waar ook elektronisch winkelen zich sterk zal ontwikkelen, waardoor internationale concurrentie veel belangrijker wordt en de arbeidsproductiviteit sterker kan toenemen dan in EC. De werkgelegenheidsontwikkeling in de detailhandel is relatief zwak in alle scenario's maar vooral in DE waar zelfs een afname te zien is. In GC en EC werken arbeidsproductiviteitswinst (door technologische ontwikkeling en schaalvergroting) en werkgelegenheidswinst (door extra serviceverlening) tegen elkaar in, zodat er in deze scenario's wel zeer lichte werkgelegenheidsgroei is. In GC is de werkgelegenheidsgroei minder sterk dan in EC, omdat de effecten van elektronische dienstverlening e.d. hier sterker doorwerken op de productiviteit dan in EC.

De groothandelsbedrijven die aan de detailhandel leveren krijgen het in alle scenario's moeilijk, maar met name in EC en GC. Waar deze bedrijven zich gaan richten op 'warehousing', en dus grootschaliger en technologisch hoogwaardiger werken, kunnen ze echter wel profiteren van de groei. De im- en exporteurs zullen in DE de nadelen van de zwakke groei van de wereldhandel ondervinden, terwijl hun intermediaire functie in DE wel belangrijker blijft. De doorzichtiger markt als gevolg van technologische ontwikkeling in GC (en in mindere mate in EC) en de Europese eenwording in EC maken die intermediaire functie juist minder belangrijk, zodat de marges van groothandelsbedrijven relatief sterk afnemen.

Vervoer en communicatie

In de zee- en luchtvaart is de afgelopen jaren een enorme productiviteitswinst geboekt, met een stijging van de arbeidsproductiviteit met meer dan 10% per jaar. Dit hing samen met het liberaliseren van de markt en het wegwerken van X-inefficiëncies. De meeste rek is hier nu uit, alhoewel de verdergaande liberalisering tot voortgaande efficiëntieoperaties zal nopen. De prijzen zullen in deze sector onder druk blijven staan en minder toenemen dan de lonen, waardoor er extra druk blijft tot afstoot van arbeid. De zee- en luchtvaart zullen in alle scenario's veel concurrentie ondervinden van Aziatische en Amerikaanse bedrijven. In DE, waarin de Europese concurrentiepositie verzwakt, zal marktaandeelverlies worden geleden.

In EC wordt veel nadruk op het openbaar vervoer gelegd. Er worden omvangrijke Europese netwerken opgebouwd en de Europese milieuwetgeving ontmoedigt het autogebruik en stimuleert het openbaar vervoer en ook het vrachtvervoer per spoor. In GC en EC is de Europese concurrentie voor het wegvervoer en de binnenvaart groot. De internationaal georiënteerde Nederlandse beroepsvervoerders bezitten, vooral in het hoogwaardige marktsegment, een goede concurrentiepositie en profiteren van de geboden kansen. Grootschalige logistieke dienstverleners, die naast het transport andere diensten toevoegen als voorraadbeheer, verpakking, groupage worden in alle scenario's

belangrijker. De opkomst van de grote logistieke dienstverlener hoeft overigens niet de ondergang van de kleine onderneming in de sector te zijn. Zo is bijvoorbeeld het wegvervoer een typische sector waar veel kleine tot zeer kleine ondernemingen opereren. Het niet gespecialiseerde marktsegment is een markt met een lage toetredingsdrempel waar nauwelijks economies of scale bestaan. De grote logistieke dienstverlener zal veel werk uitbesteden aan deze kleine bedrijven om zeer flexibel te kunnen opereren.

Telecommunicatie is één van de belangrijkste groeimarkten. In EC zijn media- en telecommunicatiebedrijven grote geïntegreerde bedrijven en kleine toetreders hebben niet veel kans door hoge toetredingskosten. Prijzen zullen daardoor in EC iets hoger liggen dan in GC. In GC is telecommunicatie meer een mondiale markt waar ook veel kleine en gespecialiseerde bedrijven actief zijn. Toegangsprijzen tot netwerken worden op doorzichtige wijze bepaald en de transmissiekosten en prijzen laten een sterke daling zien. De groei van elektronische dienstverlening en opkomst van allerlei nieuwe bedrijven die zich bezig houden met telecommunicatie/software etc. zal tot volumestijging en prijsdaling van het telecomverkeer leiden. Een groot deel van deze nieuwe diensten zal overigens niet in het telecombedrijf zelf maar in de zakelijke dienstverlening terecht komen. De post zal in GC en EC nadeel ondervinden van de sterke groei van het elektronische berichtenverkeer, maar daartegenover staat de toename van bezorgdiensten door bijvoorbeeld elektronisch winkelen, waarvan ook de post kan profiteren. De groei van post zal beduidend zwakker zijn dan die van de telecommunicatie, in alle scenario's.

Bank- en verzekeringswezen

Met name in het GC-scenario zullen de banken en de verzekeraars zich in de dynamische omgeving terugtrekken op hun kernactiviteiten. Voor de banken is dat de organisatie van het betalingsverkeer, voor verzekeraars zijn dat de standaardpolissen en voor de pensioenfondsen bestaat dit uit het verzorgen van de administratie van de verplichtingen.

De *transactie*-achtige diensten worden vrijwel uitsluitend elektronisch afgezet en afgehandeld. De daarvoor bestaande grootschalige netwerken voor deze transacties zijn goed op elkaar afgestemd, waardoor landsgrenzen - ook die tussen de economische blokken - in feite zijn opgeheven. In EC is deze mondiale dimensie wat minder. Transactiesystemen binnen Europa werken zoals in GC maar de communicatie met de rest van de wereld gaat minder eenvoudig; incompatibiliteit van de systemen levert een minder vlekkeloos draaiend geheel en werkt kostenverhogend. In DE draait dit beeld om; daar zijn de transactiesystemen in Europa niet het toonbeeld van efficiency. In GC onderscheiden zowel buitenlandse betalingen als het afsluiten van een standaardverzekering bij een buitenlandse verzekeraar zich dus niet meer van dit soort binnenlandse transacties. Op vrijwel alle andere terreinen zijn specialistische bedrijven actief: kleine succesvolle investment bankers en venture capitalists, beleggingsfondsen, ratingbu-

reau's, financiële en zakelijke adviesbureau's. Deze bedrijven zijn goed in staat verschillende financiële diensten te verlenen of erin te bemiddelen.

Naast transactie-achtige diensten van de banken en verzekeraars is de marge uit het *transformatie*proces van belang. Deze opbrengsten bestaan uit het saldo van de opbrengsten op de vorderingen en beleggingen, verminderd met de kosten van de verplichtingen. Hiermee vormen de transformatiediensten een belangrijke bron van inkomsten. In GC blijven deze diensten relatief wat achter vanwege de grote mate van disintermediatie. Financiering wordt in wat sterkere mate via de geld- en kapitaalmarkt aangetrokken, hetgeen ten koste gaat van de marge van financiële instellingen. Dit speelt vooral in GC; in het DE-scenario is dit minder het geval. In EC zijn het daarentegen de banque-assurance concerns die zich op het gebied van de bancaire en assurairse diensten ontwikkelen tot personal financial consultants. Banken, verzekeraars en pensioenfondsen vormen allianties bij de productie en afzet van financiële diensten.

Voor de werkgelegenheid betekenen deze ontwikkelingen koude saneringen in GC, waardoor de nu bestaande overcapaciteit in het verloop van enkele jaren wordt teruggebracht. Dat kan ook omdat het transactie-element in GC het grootst is en transacties efficiënt en goedkoop kunnen worden afgehandeld. In de andere scenario's is het transformatie-element belangrijker en zijn de werkgelegenheidsontwikkelingen positiever.

Andere tertiaire diensten

In het GC-scenario met de sterkste technologische ontwikkeling zijn de ontwikkelingen in de zakelijke dienstverlening zeer dynamisch. Zowel de productie van bedrijven als externalisatie van activiteiten en bedrijfsprocessen richting zakelijke diensten, evenals het gebruik van flexibele arbeid (o.a. uitzendarbeid en oproepkrachten) stijgt fors. Hierdoor neemt de productie van zakelijke diensten aanzienlijk meer toe dan de productie van bedrijven. Bovendien specialiseren de bestaande bedrijven in de industrie en dienstverlening zich sterk op hun kerncompetentie, waardoor er behoefte komt aan diverse specialistische diensten. In de andere scenario's is het niet zozeer het tempo van de technologische ontwikkeling, maar veel meer de specialisatietendens die minder is. Hierdoor is er in EC en vooral in DE zowel minder sprake van externalisatie als van specialisatie. Re-engineering dat in GC zoveel succesvolle vernieuwing brengt in zowel de productiviteit als de kwaliteit van de industriële en tertiaire activiteit, komt in DE minder van de grond en is beduidend minder succesvol.

Ook de consumptie-ontwikkeling heeft invloed op de zakelijke diensten. Voor een belangrijk deel zijn dit diensten die samenhangen met financiële planning, advies en beheer, ontspanning en communicatie. Deze laatste diensten waaraan vooral in GC door de hedonistische leefstijl een grote behoefte is spelen de horeca en de toeristische sector in de kaart. In het DE-scenario zijn deze ontwikkelingen voor de horeca en de binnenlandse toeristische sector het minst uitbundig. De hoofdzakelijk Europese toeristen bezoeken Nederland minder, terwijl Nederlanders de buitenlandse vakantie niet

vergeten. Het Nederlandse marktaandeel in de Noord-West Europese toeristenmarkt laat in DE een aanzienlijke daling zien.

III.6.3.4 De tertiaire sector en milieu, mobiliteit en ruimte

De ontwikkelingen in de tertiaire dienstensector raken direct en indirect de kernthema's van de LT studie. Voor het vervoer is er een direct verband met milieu, mobiliteit en ruimte. Hier wordt in een later stadium bij de bespreking van de kernthema's, samen met de uitkomsten van het RESEDA-model, uitgebreid op teruggekomen. Voor andere diensten speelt een meer indirect verband. Zowel bij producentendiensten als bij consumentendiensten is de bereikbaarheid en lokale beschikbaarheid van belang, zodat ruimtelijke ordening en mobiliteit belangrijke aspecten zijn.

De groothandel in Nederland is nog kleinschalig, maar de tendens tot schaalvergroting zet in alle scenario's door, mede vanwege de schaalvergroting bij de detailhandel. Opslag en ruimtebeslag zal in alle schakels van de bedrijfskolom afnemen, hierdoor en door betere logistieke planning zal de efficiency voortdurend toenemen. De gemiddelde schaal van detailhandelsvestigingen en bedrijven neemt in alle scenario's toe. In DE gaat het vooral om goedkope winkels met een beperkt assortiment. Door de relatief lage consumptiegroei vertrekken kleinschalige winkels steeds meer uit de wooncentra, waardoor er gevaar voor 'gettovorming' ontstaat. Het beleid met betrekking tot grootschalige vestigingen blijft relatief stringent, om deze tendens tegen te houden. In GC en EC blijven naast de grootschalige winkels (die zeer uitgebreide assortimenten hebben en ook andere diensten aanbieden zoals horeca, financiële diensten en reizen) ook kleinschalige, meer luxe winkels in de steden bestaan. Bezorgdiensten en automatische transactiesystemen spelen in de detailhandel van met name de standaardgoederen een belangrijke rol (vooral in GC). Zoals hierboven beschreven zal elektronisch winkelen ook bij de niet-standaardgoederen toenemen. In GC speelt dit het sterkst, in EC wat minder en in DE veel minder vanwege de slecht aansluitende transactie- en informatiesystemen. Voor zover materiële levering van goederen en diensten nodig is wordt dit efficiënt uitgevoerd, waardoor de automobilititeit (voor dit doel) zal afnemen.

De horeca is vrijwel geheel afhankelijk van de particuliere consumptie. Bij toenemende welvaart zal deze tak meer dan gemiddeld groeien, zowel aan de bovenkant, als aan de onderkant van de markt. De buitenlandse toeristen in Nederland bepalen samen met binnenlandse bestedingen van Nederlanders in grote lijnen de afzet van de Horeca. Buitenlandse vakanties van Nederlanders gaan ten koste van bestedingen in de horeca. De toeristenindustrie wordt een mondiale aangelegenheid waarbij kwaliteitsverlies direct tot verlies van marktaandeel leidt. De kwaliteit van het horeca- en toeristische aanbod wordt gedictieerd door wat de consument op wereldschaal gewend is. Naast de toeristische infrastructuur is vooral het stedelijk klimaat een belangrijke factor, aangezien buitenlandse toeristen in Nederland hoofdzakelijk cultuur- en minder

natuurvakanties houden. Zo zal het in stand houden van de cultuurschatten en de promotie daarvan in binnen- en buitenland direct van invloed zijn op het aantal toeristen in Nederland. De vergrijzing van de bevolking speelt deze markt in de kaart. Deze meer koopkrachtige toeristen zullen steeds hogere eisen stellen aan de accommodaties in de steden.

Literatuur

CEPR (1995), Flexibele Integration.

CPB (1990), ATHENA, Een bedrijfstakkenmodel voor de Nederlandse economie, Monografie no. 30

CPB (1992), Nederland in Drievoud, Een scenariostudie van de Nederlandse economie, 1990 - 2015

CPB (1992), Scanning the Future

CPB (1996), Centraal Economisch Plan 1996.

Godet, M. (1994), From anticipation to action, Unesco.

Jong, A.H.M. de, en Don, F.J.H., Internationale trends en de Nederlandse economie, in L. van der Geest en J. van Sinderen (eds.)(1995), Kracht en zwakte van de Nederlandse economie.

National Institute of Science and Technology Policy Japan and Fraunhofer Institute for Systems and Innovation Research Germany (1994), Outlook for Japanese and German future technology.

SCP (1994), Sociaal Cultureel Rapport 1994

SCP (1995), Tijdonnamen, Sociale en Culturele Studies-22.

Scientific American (1995), Key technologies for the 21st century, September 1995.

Technology Lecture 1995: Future trends, implications for a small country, G.J. Wijers, J.F. Coates en J.J. Slechte

Appendix A Kengetallen per bedrijfstak

Deze appendix bevat een uitwerking van de scenariobeelden naar bedrijfstakken op het terrein van productie, werkgelegenheid, particuliere consumptie en uitvoer van goederen en diensten. Bij de interpretatie van deze cijfers moet worden bedacht dat de grenzen tussen bedrijfstakken op lange termijn steeds meer aan verandering onderhevig zijn. Ook nieuwe activiteiten die in de scenarioperiode ontstaan, worden ingepast binnen de bestaande bedrijfstakkenindeling.

De gegevens voor de periode 1974-1995 zijn conform het Centraal Economisch Plan 1996. De cijfers voor de periode 1996-2000 sluiten in principe aan bij de middellange termijn verkenningen die in dit CEP ook zijn opgenomen. Het behoedzame scenario voor de periode 1997-2000 wordt gehanteerd als uitgangspunt voor Divided Europe; het gunstige scenario als vertrekpunt voor European Coordination en Global Competition.

Voor een nadere toelichting op de gehanteerde bedrijfstakkenaggregaties zij verwezen naar bijlage C van het CEP 1996

Bijlage A1 Volume-ontwikkeling bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten, 1961-2020

	1995	Realisaties		DE		
		1961/ 1973	1974/ 1995	1996/ 2010	2011/ 2020	1996/ 2020
	mln gld	mutaties per jaar in %				
Landbouw en visserij	19940	2,9	4,1	0,3	-0,1	0,1
Voedings- en genotmiddelenindustrie	17580	4,3	2,0	1,2	0,6	1,0
Overige industrie	23360	3,4	0,8	1,5	0,6	1,1
Chemische, rubber- en kunststofverw.industrie	19350	11,9	3,9	3,2	1,5	2,5
Metaalindustrie	38780	6,5	1,5	2,3	1,0	1,8
Aardolie-industrie	2540	6,8	1,0	0,9	0,4	0,7
Delfstoffenwinning	15090	7,5	-0,2	0,4	-1,2	-0,3
Openbare nutsbedrijven	10550	12,1	1,9	0,7	0,6	0,7
Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	33360	3,1	-0,6	1,0	1,5	1,2
Exploitatie van onroerend goed	60660	4,5	4,2	1,8	1,5	1,7
Groothandel en detailhandel	69200	5,4	2,8	1,5	1,2	1,4
Zee- en luchtvaart	6070	0,6	5,8	2,5	1,3	2,0
Overig transport-, opslagbedrijven	25300	5,4	2,8	2,2	1,9	2,1
Communicatiebedrijven	13300	7,0	3,7	2,5	1,8	2,2
Bank- en verzekeringswezen	29300	6,8	2,6	1,4	1,6	1,5
Andere tertiaire diensten	80380	3,3	3,8	2,7	2,2	2,5
Kwartaire diensten	59710	3,4	2,2	1,2	1,5	1,3
Overheid	61900	1,8	1,7	0,6	-0,2	0,3
Landbouw en voeding en genot	37520	3,4	3,2	0,7	0,2	0,5
Industrie excl. aardolie en voeding en genot	81490	6,4	1,8	2,3	1,0	1,7
Industrie excl. aardolie-industrie	99070	6,1	1,8	2,1	0,9	1,6
Energie	28180	9,8	0,3	0,6	-0,3	0,2
Tertiaire diensten excl. expl.onr.goed	223540	4,9	3,2	2,1	1,8	2,0
Bedrijven	502700	5,0	2,3	1,8	1,4	1,6
Marktsector	367240	5,1	2,4	1,9	1,5	1,8
wo. open sector	176760	5,6	2,4	1,9	1,1	1,5
afgeschermd sector	155980	4,9	3,2	2,2	1,8	2,0

EC			GC		
1996/ 2010	2011/ 2020	1996/ 2020	1996/ 2010	2011/ 2020	1996/ 2020
2,2	2,7	2,4	2,0	2,6	2,2
3,0	2,5	2,8	3,9	3,2	3,6
2,8	2,1	2,5	3,0	1,4	2,3
5,2	4,3	4,8	6,3	5,6	6,0
3,7	2,6	3,3	4,1	2,9	3,6
2,0	2,1	2,1	3,1	4,1	3,5
0,9	-0,6	0,3	0,9	-0,9	0,2
1,6	0,4	1,1	1,6	2,4	1,9
2,1	2,3	2,2	2,8	2,4	2,7
2,2	2,1	2,2	2,4	2,3	2,4
3,2	3,3	3,3	3,8	3,8	3,8
4,7	4,0	4,4	5,4	4,7	5,1
3,6	3,4	3,6	4,3	4,1	4,2
4,1	4,6	4,3	4,8	5,3	5,0
2,6	2,4	2,5	3,0	3,4	3,2
3,8	3,0	3,5	5,0	5,3	5,1
2,1	2,8	2,4	1,9	2,7	2,2
1,0	0,5	0,8	1,1	0,7	0,9
2,6	2,6	2,6	2,9	2,9	2,9
3,8	2,9	3,5	4,4	3,4	4,0
3,7	2,9	3,4	4,3	3,4	3,9
1,3	0,1	0,8	1,4	0,9	1,2
3,5	3,2	3,4	4,4	4,6	4,4
3,0	2,8	2,9	3,5	3,5	3,5
3,3	3,0	3,2	4,0	4,0	4,0
3,4	3,0	3,3	3,9	3,6	3,8
3,5	3,1	3,3	4,4	4,6	4,5

Bijlage A2 Volume-ontwikkeling van de bruto productie, 1961-2020

	1995	Realisaties		DE		
		1961/ 1973	1974/ 1995	1996/ 2010	2011/ 2020	1996/ 2020
	mln gld	mutaties per jaar in %				
Landbouw en visserij	42300	3,7	2,8	-0,5	-0,6	-0,5
Voedings- en genotmiddelenindustrie	83950	4,3	2,7	1,0	0,9	1,0
Overige industrie	59050	3,2	1,0	1,8	1,2	1,6
Chemische, rubber- en kunststofverw.industrie	59430	12,9	3,3	3,1	1,2	2,3
Metaalindustrie	105010	7,0	2,0	2,8	1,3	2,2
Aardolie-industrie	25930	8,9	-0,7	1,6	0,5	1,1
Delfstoffenwinning	21490	8,7	1,2	0,2	-1,2	-0,4
Openbare nutsbedrijven	26200	10,5	1,7	0,7	0,6	0,6
Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	91930	4,8	0,7	1,0	1,9	1,4
Exploitatie van onroerend goed	70780	3,8	3,5	1,8	1,5	1,7
Groothandel en detailhandel	148650	5,9	2,9	2,1	2,0	2,1
Zee- en luchtvaart	17850	1,5	3,9	3,2	2,2	2,8
Overig transport-, opslagbedrijven	36920	5,9	3,1	2,4	2,1	2,3
Communicatiebedrijven	18080	8,5	4,3	2,6	2,0	2,4
Bank- en verzekeringswezen	49300	6,5	2,7	2,1	2,2	2,1
Andere tertiaire diensten	131210	2,9	3,6	2,7	2,3	2,5
Kwartaire diensten	84750	3,5	2,3	1,5	2,0	1,7
Overheid	95250	5,7	3,6	1,0	0,4	0,7
Landbouw en voeding en genot	126250	4,1	2,7	0,5	0,5	0,5
Industrie excl. aardolie en voeding en genot	223490	6,7	2,0	2,6	1,2	2,1
Industrie excl. aardolie-industrie	307430	5,9	2,2	2,2	1,2	1,8
Energie	73630	9,3	0,2	0,8	0,1	0,5
Tertiaire diensten excl. expl.onr.goed	402010	5,1	3,2	2,4	2,1	2,3
Bedrijven	1120080	5,5	2,3	1,9	1,6	1,8
Marktsector	943060	5,5	2,3	2,0	1,7	1,9
wo. open sector	476730	5,8	2,2	2,0	1,2	1,7
afgeschermd sector	329160	5,3	3,1	2,4	2,2	2,3

EC			GC		
1996/ 2010	2011/ 2020	1996/ 2020	1996/ 2010	2011/ 2020	1996/ 2020
1,6	2,0	1,8	1,3	2,1	1,6
2,0	1,7	1,9	2,0	2,1	2,0
3,1	2,5	2,9	3,6	2,9	3,3
4,9	3,6	4,4	5,8	4,8	5,4
4,6	3,4	4,1	5,3	3,9	4,8
1,9	0,4	1,3	1,8	0,8	1,4
0,8	-1,1	0,0	0,8	-1,0	0,1
1,4	0,4	1,0	1,5	1,7	1,6
2,5	2,7	2,6	3,3	3,1	3,2
2,2	2,0	2,2	2,4	2,4	2,4
3,8	3,8	3,8	4,5	4,8	4,6
5,6	5,9	5,7	6,4	7,1	6,7
3,8	3,5	3,6	4,6	4,7	4,6
4,2	4,8	4,4	4,9	5,5	5,2
3,2	3,3	3,3	3,8	4,5	4,1
3,8	3,2	3,6	5,1	5,8	5,4
2,4	3,2	2,7	2,3	3,3	2,7
1,5	1,2	1,4	1,6	1,5	1,5
1,9	1,8	1,8	1,8	2,1	1,9
4,3	3,3	3,9	5,0	4,0	4,6
3,8	2,9	3,4	4,3	3,7	4,1
1,4	-0,0	0,8	1,4	0,7	1,1
3,8	3,7	3,8	4,8	5,3	5,0
3,2	3,0	3,2	3,8	4,0	3,9
3,4	3,1	3,3	4,1	4,3	4,2
3,5	3,0	3,3	4,0	3,7	3,9
3,7	3,5	3,6	4,7	5,2	4,9

Bijlage A3 Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1961-2020

	1995	Realisaties		DE		
		1961/ 1973	1974/ 1995	1996/ 2010	2011/ 2020	1996/ 2020
	in 1000 arbeidsja- ren	mutaties per jaar in %				
Landbouw en visserij	250	-3,1	-0,9	-2,9	-2,7	-2,8
Voedings- en genotmiddelenindustrie	160	-0,6	-1,2	-1,8	-1,8	-1,8
Overige industrie	230	-2,0	-1,9	-1,2	-3,1	-2,0
Chemische, rubber- en kunststofverw.industrie	110	2,3	-0,2	-0,5	-2,1	-1,2
Metaalindustrie	370	1,1	-1,4	-0,7	-1,9	-1,2
Aardolie-industrie	10	-0,6	-1,0	0,5	0,8	0,6
Delfstoffenwinning	10	-11,1	-0,8	0,8	0,8	0,8
Openbare nutsbedrijven	40	1,5	-0,2	0,3	0,3	0,3
Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	380	1,8	-1,2	-0,6	-0,0	-0,4
Exploitatie van onroerend goed	30	6,1	1,8	-0,3	-0,6	-0,5
Groothandel en detailhandel	910	2,0	0,9	0,1	-1,0	-0,3
Zee- en luchtvaart	40	-4,4	-0,2	-0,5	-1,1	-0,8
Overig transport-, opslagbedrijven	240	1,0	0,9	0,5	0,3	0,4
Communicatiebedrijven	80	1,6	0,8	0,4	0,3	0,4
Bank- en verzekeringswezen	180	3,9	1,2	0,4	0,5	0,4
Andere tertiaire diensten	1010	2,1	3,1	1,9	1,4	1,7
Kwartaire diensten	700	3,6	2,1	0,8	0,9	0,8
Overheid	660	1,6	0,6	-0,0	-0,3	-0,1
Landbouw en voeding en genot	410	-2,2	-1,0	-2,4	-2,3	-2,4
Industrie excl. aardolie en voeding en genot	710	-0,1	-1,4	-0,8	-2,3	-1,4
Industrie excl. aardolie-industrie	870	-0,2	-1,4	-1,0	-2,2	-1,5
Energie	60	-3,4	-0,4	0,4	0,4	0,4
Tertiaire diensten excl. expl.onr.goed	2450	1,8	1,7	1,0	0,5	0,8
Bedrijven	4740	0,8	0,5	0,3	0,0	0,2
Marktsector	4000	0,6	0,3	0,2	-0,1	0,1
wo. open sector	1520	-0,7	-0,8	-0,9	-1,4	-1,1
afgeschermd sector	2100	2,2	1,9	1,0	0,5	0,8

EC			GC		
1996/ 2010	2011/ 2020	1996/ 2020	1996/ 2010	2011/ 2020	1996/ 2020
-1,3	-0,7	-1,0	-1,8	-2,0	-1,9
-0,8	-0,9	-0,9	-0,3	-1,9	-1,0
-0,6	-2,0	-1,2	-1,1	-3,2	-1,9
0,9	0,3	0,6	1,4	0,7	1,1
0,2	-1,1	-0,3	0,1	-1,6	-0,6
0,6	0,4	0,5	0,5	0,2	0,4
0,8	0,4	0,7	0,7	0,2	0,5
0,3	-0,1	0,2	0,5	0,2	0,4
0,4	0,3	0,4	0,9	0,5	0,7
0,2	-0,3	-0,0	0,3	-0,1	0,2
1,3	0,6	1,0	1,4	0,5	1,0
0,6	0,3	0,5	0,8	-0,3	0,3
0,9	0,1	0,6	0,8	-0,0	0,5
0,5	0,6	0,5	0,2	0,1	0,2
0,5	0,6	0,6	-0,3	0,4	-0,1
2,4	1,6	2,1	2,9	2,9	2,9
1,5	1,6	1,6	1,3	1,6	1,4
0,4	0,5	0,4	0,2	0,2	0,2
-1,1	-0,8	-1,0	-1,2	-2,0	-1,5
0,1	-1,1	-0,4	0,0	-1,5	-0,6
-0,1	-1,1	-0,5	-0,1	-1,6	-0,7
0,4	0,1	0,3	0,5	0,2	0,4
1,7	1,0	1,4	1,8	1,7	1,8
1,1	0,7	0,9	1,2	1,0	1,1
1,0	0,5	0,8	1,2	0,9	1,0
-0,0	-0,6	-0,3	-0,1	-1,2	-0,5
1,8	1,1	1,5	2,0	1,9	2,0

Bijlage A4 Volume-ontwikkeling van de particuliere consumptie, 1961-2020

	1995	Realisaties		DE		
		1961/ 1973	1974/ 1995	1996/ 2010	2011/ 2020	1996/ 2020
	mln gld	mutaties per jaar in %				
Landbouw en visserij	10480	4,0	2,4	1,1	-0,0	0,6
Voedings- en genotmiddelenindustrie	46700	4,0	1,6	0,9	1,3	1,1
Overige industrie	43850	5,5	1,6	0,6	1,4	0,9
Chemische, rubber- en kunststofverw.industrie	15740	7,8	3,9	0,9	2,1	1,3
Metaalindustrie	30480	11,7	1,6	1,2	1,5	1,3
Aardolie-industrie	10880	10,9	2,1	3,3	1,7	2,7
Delfstoffenwinning	80	-12,2	-2,2	0,9	1,1	1,0
Openbare nutsbedrijven	12380	10,9	1,4	0,8	0,6	0,7
Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	2690	3,7	-0,1	2,7	3,6	3,1
Exploitatie van onroerend goed	58550	3,8	2,9	1,7	1,3	1,6
Groothandel en detailhandel	6220	1,6	2,5	1,0	1,5	1,2
Zee- en luchtvaart	2840	6,6	8,9	2,5	2,9	2,7
Overig transport-, opslagbedrijven	5520	1,4	1,4	1,6	1,5	1,5
Communicatiebedrijven	5800	8,6	4,5	3,3	2,3	2,9
Bank- en verzekeringswezen	11720	6,9	3,2	2,7	2,9	2,8
Andere tertiaire diensten	36960	4,0	2,3	2,6	2,9	2,7
Kwartaire diensten	70800	5,5	2,2	1,4	2,1	1,7
Overheid	2680	8,4	6,2	1,5	2,1	1,7
Landbouw en voeding en genot	57180	4,0	1,7	1,0	1,0	1,0
Industrie excl. aardolie en voeding en genot	90070	7,6	1,9	0,9	1,6	1,1
Industrie excl. aardolie-industrie	136770	6,0	1,8	0,9	1,5	1,1
Energie	23340	8,2	1,7	2,0	1,2	1,7
Tertiaire diensten excl. expl.onr.goed	69060	4,7	2,8	2,5	2,7	2,6
Bedrijven	377220	5,8	2,2	1,5	1,9	1,7
Marktsector	247790	6,1	2,1	1,5	2,0	1,7
wo. open sector	184670	6,1	1,9	1,2	1,4	1,3
afgeschermd sector	54900	5,2	3,3	2,5	3,0	2,7
Nederlanders in het buitenland	14060	11,2	1,0	1,9	3,8	2,7
Confrontatie	379900	5,8	2,2	1,5	1,9	1,7

EC			GC		
1996/ 2010	2011/ 2020	1996/ 2020	1996/ 2010	2011/ 2020	1996/ 2020
1,9	1,7	1,8	1,5	1,2	1,4
1,9	1,3	1,7	1,7	1,5	1,7
2,1	2,5	2,3	2,9	3,8	3,2
3,9	5,1	4,4	4,2	5,4	4,6
2,8	2,6	2,8	3,9	4,0	4,0
2,2	1,5	1,9	2,7	2,4	2,6
1,7	1,9	1,8	2,0	2,3	2,1
1,5	0,3	1,0	1,5	1,1	1,3
4,4	4,4	4,4	5,1	5,4	5,2
1,9	1,6	1,8	2,0	1,8	1,9
2,7	3,2	2,9	3,6	4,3	3,9
4,5	7,6	5,8	5,4	6,2	5,7
3,3	4,4	3,7	3,8	4,8	4,2
5,0	6,6	5,6	5,9	7,0	6,3
3,0	3,1	3,1	3,5	3,9	3,7
3,3	2,5	3,0	4,4	5,1	4,7
2,3	3,3	2,7	2,2	3,3	2,6
2,9	3,3	3,1	3,5	4,3	3,8
1,9	1,3	1,7	1,7	1,5	1,6
2,7	3,2	2,9	3,5	4,2	3,8
2,4	2,6	2,5	2,9	3,5	3,1
1,8	0,9	1,5	2,0	1,6	1,8
3,5	3,5	3,5	4,4	5,1	4,7
2,6	2,9	2,7	2,9	3,6	3,2
2,8	3,1	2,9	3,3	4,1	3,6
2,5	2,8	2,6	2,9	3,4	3,1
3,2	2,7	3,0	4,2	5,0	4,5
4,5	6,8	5,4	5,0	6,8	5,7
2,6	2,9	2,7	2,9	3,6	3,2

Bijlage A5 Volume-ontwikkeling van de uitvoer van goederen en diensten, 1961-2020

	1995	Realisaties		DE		
		1961/ 1973	1974/ 1995	1996/ 2010	2011/ 2020	1996/ 2020
	mln gld	mutaties per jaar in %				
Landbouw en visserij	15720	6,1	5,7	-0,2	-1,0	-0,5
Voedings- en genotmiddelenindustrie	39200	6,9	4,9	1,4	1,4	1,4
Overige industrie	16810	8,6	3,1	3,2	1,7	2,6
Chemische, rubber- en kunststofverw.industrie	42660	17,5	4,4	3,7	1,4	2,8
Metaalindustrie	56800	10,3	3,4	3,6	1,6	2,8
Aardolie-industrie	10810	11,8	-1,1	2,4	0,6	1,7
Delfstoffenwinning	8050	13,9	1,7	-1,0	-6,1	-3,0
Openbare nutsbedrijven	20	-1,7	-4,4	4,6	3,1	4,0
Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	2280	6,1	4,7	2,7	2,1	2,5
Groothandel en detailhandel	31300	9,1	3,5	3,7	2,4	3,2
Zee- en luchtvaart	12930	1,3	3,4	3,4	2,0	2,9
Overig transport-, opslagbedrijven	12810	9,4	3,8	3,0	2,2	2,7
Communicatiebedrijven	840	3,0	5,9	4,6	3,1	4,0
Bank- en verzekeringswezen	1730	3,6	2,8	2,5	2,1	2,3
Andere tertiaire diensten	6330	1,0	7,4	3,8	3,1	3,5
Kwartaire diensten	1410	1,5	3,8	3,3	2,1	2,8
Landbouw en voeding en genot	54920	6,6	5,2	0,9	0,8	0,9
Industrie excl. aardolie en voeding en genot	116270	11,7	3,8	3,6	1,5	2,8
Industrie excl. aardolie-industrie	155470	10,5	4,1	3,1	1,5	2,4
Energie	18880	12,1	-0,6	1,2	-1,0	0,3
Tertiaire diensten excl. expl.onr.goed	65930	5,5	3,7	3,5	2,4	3,1
Wederuitvoer	63120	12,1	7,8	6,2	4,4	5,5
Confrontatie	332900	8,9	3,9	3,6	2,4	3,1
Bedrijven	269140	9,0	3,3	2,9	1,6	2,4
Marktsector	259660	8,9	3,5	3,0	1,7	2,5
wo. open sector	209720	9,1	3,6	2,9	1,4	2,3
afgeschermd sector	47660	7,8	3,0	3,6	2,4	3,1

EC			GC		
1996/ 2010	2011/ 2020	1996/ 2020	1996/ 2010	2011/ 2020	1996/ 2020
2,9	3,1	3,0	3,5	3,3	3,4
2,4	2,0	2,2	2,4	2,5	2,4
4,5	3,5	4,1	5,4	4,1	4,8
5,7	4,1	5,1	6,8	5,4	6,2
5,5	3,9	4,9	6,5	4,6	5,7
2,0	-0,3	1,1	2,1	0,9	1,6
-0,8	-7,1	-3,4	-0,7	-9,5	-4,3
6,3	4,9	5,7	7,4	6,3	6,9
3,9	3,4	3,7	4,7	4,4	4,6
5,6	5,0	5,4	6,6	6,3	6,5
5,9	5,7	5,8	6,8	7,4	7,1
3,6	3,4	3,5	4,4	4,4	4,4
6,3	4,9	5,7	7,4	6,3	6,9
3,2	3,2	3,2	4,1	4,3	4,2
4,2	3,2	3,8	6,5	6,3	6,4
4,5	3,4	4,1	5,3	4,4	4,9
2,6	2,4	2,5	2,8	2,8	2,8
5,5	3,9	4,8	6,4	4,9	5,8
4,8	3,6	4,3	5,6	4,5	5,2
1,0	-2,0	-0,2	1,1	-1,2	0,2
5,2	4,7	5,0	6,2	6,3	6,2
9,2	8,1	8,8	10,4	9,6	10,1
5,6	5,2	5,4	6,5	6,4	6,5
4,5	3,7	4,2	5,3	4,7	5,1
4,6	3,8	4,3	5,4	4,8	5,2
4,5	3,6	4,1	5,3	4,5	5,0
5,0	4,5	4,8	6,1	5,9	6,0

Appendix B Prijsconcurrentiepositie en exportprestatie grote regio's

De in §III.1.1 geschetste volume-beelden voor de verschillende landenblokken worden in hoge mate bepaald door de ontwikkeling van de prijsconcurrentiepositie en de daarmee samenhangende exportprestatie van de blokken. Uit tabel B.1 blijkt dat in alle scenario's de rijke ontwikkelde landen een grotere prijsstijging kennen dan de gemiddelde toeneming in de wereld en uit dien hoofde marktverlies lijden. Hierbij moet wel bedacht worden, dat een door prijseffecten geïnduceerd marktverlies van zo'n 0,5 à 1% per jaar voor deze regio's normaal is. Dit marktverlies is een weerspiegeling van het feit dat opkomende landen opererend vanuit een achterstandspositie en gebruikmakend van een relatief goedkoop en overvloedig arbeidsaanbod een lagere kostenstijging en hogere productiviteitsgroei kunnen realiseren en zich daardoor sneller ontwikkelen. Van een echt zwakke ontwikkeling van de prijsconcurrentiepositie kan gesproken worden voor West-Europa in DE, voor Noord-Amerika in EC en in mindere mate voor Japan in GC.

Tabel B.1 Concurrentiepositie en exportprestatie naar belangrijke regio's, 2001-2020

	NA	Japan	DAE	WE
	mutaties per jaar in %			
Prijsconcurrentie ^a DE	-0,3	-0,4	1,7	-1
Prijsconcurrentie ^a EC	-1,1	-0,3	1,5	-0,4
Prijsconcurrentie ^a GC	-0,6	-0,6	0,8	-0,4
Prijsconcurrentie effect ^b DE	-0,5	-0,7	3,1	-2,1
Prijsconcurrentie effect ^b EC	-1,8	-0,6	2,6	-0,7
Prijsconcurrentie effect ^b GC	-1,1	-1,3	1,5	-0,8
Regionaal effect ^c DE	0,7	1,2	1,2	-1,4
Regionaal effect ^c EC	-0,1	0,4	0,4	-0,1
Regionaal effect ^c GC	0	0,2	0,3	-0,2
Relatieve uitvoerprestatie ^d DE	0,2	0,5	4,3	-3,5
Relatieve uitvoerprestatie ^d EC	-1,9	-0,2	3	-0,8
Relatieve uitvoerprestatie ^d GC	-1,1	-1,1	1,8	-1

^a Een - betekent een verslechtering van de prijsconcurrentiepositie

^b Uitvoer regio minus geografisch herwogen wereldhandel

^c Geografisch herwogen wereldhandel minus ongewogen wereldhandel

^d Prijsconcurrentie effect plus regionaal effect.

In *Divided Europe* bedraagt in volume het prijsconcurrentienadeel voor West-Europa meer dan 2% per jaar. Felle concurrentie en sterke productiviteitsstijging als gevolg van de dynamische technologische ontwikkeling leiden buiten West-Europa tot geringe prijsstijgingen. De uitvoerprestatie wordt daarenboven sterk negatief (1,4% per jaar) beïnvloed door de regionale spreiding van de uitvoer doordat met name de eigen regio fors achterblijft bij de ontwikkeling

in de rest van de wereld. Het marktverlies als gevolg van de prijsontwikkeling wordt voor Noord-Amerika en Japan meer dan gecompenseerd door een voordelige regionale spreiding (vanwege beperkte betekenis Europa voor deze gebieden) van hun uitvoer.

In *European Coordination* is vooral de positie van het Noord-Amerikaanse blok zwak. Het negatieve prijsconcurrentie-effect bedraagt een kleine 2% per jaar en er is geen compensatie vanuit het regionale spreidingsaspect. Voor de Aziatische tijgers is het beeld positief, de uitvoer komt 3% boven de marktgroei uit voornamelijk door een verbeterde prijsconcurrentiepositie. Wel is de marktwinst beperkter dan in het DE-scenario. De ontwikkeling van West-Europa en Japan, een beperkt marktverlies uit hoofde van een verslechtering van de relatieve prijs, is redelijk te noemen.

Dit laatste geldt ook voor de prestatie van West-Europa in *Global Competition*. Voor Japan en Noord-Amerika verslechtert de prijsconcurrentiepositie meer dan in DE, vooral doordat in GC, anders dan in DE, Europa de concurrentiestrijd met de andere landenblokken goed aan kan.

Opgemerkt zij nog dat de uiteindelijke exportprestatie van landen ook nog kan worden beïnvloed door de *pakketsamenstelling* van de uitvoer. Landen met een pakket waarin goederengroepen met een lage groei (energie, voeding) oververtegenwoordigd zijn zullen slechter scoren dan het resultaat voor hun regio uit tabel B.1.